

УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ

Уладзімір Караткевіч нарадзіўся 26 лістапада 1930 года ў г. Орша Віцебскай вобласці. Празаік, драматург, паэт, эсэіст, кінасцэнарыст.

Скончыў філалагічны факультэт Кіеўскага ўніверсітета імя Т.Р.Шаўчэнкі (1954), Вышэйшыя літаратурныя (1960), Вышэйшыя сцэнарныя курсы (1962) у Маскве.

Памёр 25 ліпеня 1984 года.

Аўтар п'ес “Млын на Сініх Вірах” (1959), “Званы Віцебска” (1974), “Кастусь Каліноўскі” (1978), “Калыска чатырох чараўніц” (1982). У 1988 г. выйшаў зборнік п'ес “Старая беларуская хроніка”. Напісаў сцэнарыі мастацкіх фільмаў “Хрыстос прязямліўся ў Гародні” (у сааўтарстве з В. Бычковым, 1967), “Чорны агат” (1973), “Дзікае паляванне караля Стаха” (у сааўтарстве з В. Рубінчыкам, 1979), “Чорны замак Альшанскі” (у сааўтарстве з М. Пташуком, 1984). Па лібрэта У. Караткевіча ў Беларускім тэатры оперы і балета пастаўлена опера “Сівая легенда” (кампозітар Д.Смольскі, 1978), а паводле яго аповесці “Дзікае паляванне караля Стаха” – аднайменная опера (композітар У.Солтан, 1989).

Сябра СП Беларусі з 1957 года.

Узнагароджаны ордэнам Дружбы народаў.

П'еса “Маці ўрагану” была апублікавана ў 1985 годзе, пастаўлена ў 1988, у 1990 годзе рэжысёр Ю. Марухін зняў аднайменны мастацкі фільм.

(+фота)

МАЦІ УРАГАНУ

Трагедыя ў трох дзеях, дзеяці карцінах

Становішча ў сумежных краінах і ў самой Рэчы Паспалітай (уключаючы Беларусь) падчас паўстання Васіля Ващчылы.

(Некалькі апорных пунктаў для рэжысёрскай канцепцыі.)

Сялянскія хіваляванні ў Крычаўскім старстве, вельмі доўгія і зацяція, выбухнулі ў 1743—44 гадах вядомым паўстаннем Ващчылы, накіраваным супраць адміністрацыі старства і супраць арандатараў, якім Геранім-Фларыян Радзівіл аддаў старства ў поўную ўладу (уласна кажучы, на паталоку й разрабаванне).

Арандатар плоціць пэўную суму — а колькі ён пасля выб’е з мужыкоў, рамеснікі і купцоў (якім, дарэчы, дазволена гандляваць толькі з арандатарам) — нікога не датычыща.

Так, за гадавую арэнду (1719—1720) Уладзіслаў Пятровіч выбіў з насельніцтва дадаткова 3500 талераў. Ваўкавіцкія (з 1725 па 1727 год) выбралі звыш нормы больш за 100 000 злотых.

Асабліва пагоршылася становішча за час арандатарства братоў Гдаля і Шмуйлы Іцкавічаў. Гэтыя з 1736 па 1740 год выбралі звыш паложанага каля 700 тысяч злотых, а ўсяго за час арэнды аднялі (звыш швентарнай нормы) і паклалі ў сваю кішэнь 1 298 909 злотых, 120 270 коп пянькі і г. д. і г. д.

Звыш гэтага пасіліліся паншчына, рабунак, гвалт. Збівалі людзей, забаранялі скаргі. Хто ішоў са скаргай да князя — таго збівалі, катавалі, даводзілі да жабрацтва штрафамі, кідалі ў турму, мучылі да калецтва, часам забівалі да смерці. Іцкавічы сатанелі ад даступнасці здабычы і ад бяскарнасці, забыўшыся на ўсякую асцярожнасць і здаровы сэнс. І сяляне забыліся на “сваіх” ваўкоў, якія рэзалі ўсё як па выбары, а не ўсю чараду, не ўвесль статак.

...Акрамя гэтай д.чікай і сатанінскай вавалы разаралі народ і пастоі войск, “харугвій” (крыху раней — у 1689—90 гг. за год харугвія Іосіфа Слуткі **выбіла** з сяляк на ўтрыманне 73 008 злотых. Было мноства калек і сем забітых).

Шукаць суцяшэння ў богу? Ну так. У вёсцы Горны ў 1744 г. за пахаванне селяніна Андрэя Вароні поп з Бесавічаў (а яшчэ кажуць, што няма прозвішчаў, якія самі за сябе гавораць...) патрабаваў добрага каня. Каня не было. Нябожчык трох дні ляжаў у хаце, а

ласля быў пахаваны без царквы і папа, які толькі пасля пахавання злітаваўся і ўчыніў на магіле “адпяванне” за асыміну пшаніцы.

Усё ж на каго магло спадзявацца паўстанне, акрамя як на свае стыхійныя, разрозненые сілы? На якую дапамогу?

Давайце паглядзім. Што такое былі “свае” мы ўжо крыху ведаем і скажам аб гэтым пасля (самой п’есай і харектарыстыкай дзеючых асоб). Што такое былі суседзі?

Расійская імперыя, да якой Крычаў будзе далучаны ў 1772 годзе, праз дваццаць восем год пасля паўстання, як кажуць, з агню ды ў польмія.

На троне Елізавета, “кроткая Петрова дщерь”. На час нашых падзеяў ужо два гады як на прастоле. Зрынула дварцовым пераваротам Брайншвейгскую фамілію (“законны” прэтэндэнт на трон Іаан Антонавіч быў знязолены, а пасля забіты), выпісала з Галштыніі пляменніка, Карла-Ульрыха (Петр III), якога аб’явіла наследнікам (пасля, на радасць рускім, была выпісана са Шгэціна нявеста яму, Сафія Ангалт-Цэрбсцкая (пазней Кацярына II).

З польскім дваром — трэнні за Курляндыю, таму дагаджаюць і зігрываюць, і таму, ясна ж, напліваюць Пецярбургу на крычаўскіх “адзінаверцаў”.

Пасланнік Кайзерлінг — гетману Патоцкаму: “Республика граничит с четырьмя сильными соседями, и потому надобно смотреть, какое соседство ей особенно может быть полезно. Разумеется, русское, потому что императрица находится в особенной дружеской склонности к республике и желает большего утверждения ее тишины и спокойствия” (Соловьев С. М. “История России”, т. XI, с. 194).

Каму была справа да прыдущанага беларускага народа? Каго прасіць аб дапамозе, калі ў імперыі занятыя тым, што ловяць беглых сялян, калі па Волзе, Мядзведзіцы і Карамышу паўстанні мардвы. І гэта нават не мардва, а “старая рускія ідалапаклоннікі, памардоўску гаварыць не ўмеюць, а гавораць яраслаўскаю гаворкаю” (архірэй ніжагародскі Дзмітрый загадаў разарыць іхнія старыя могілкі. Таму і выбухнула паўстанне). У 1741—42 гадах у дзяржаве схілілі (сілком) да хрысціянства 17362 чалавекі. Раскольнікі спальваюць сябе або бягуть ледзь не ў мясціны нашага паўстання. Іх патрабуюць вярнуць назад, а не тое каб прышаць уцекачоў з Беларусі. Іх, гэтых уцекачоў ад пакут і смерці, і выдаюць, калі ў таго, хто спаймае, няма сумлення.

Караюць людзей, якія дрэнна гавораць аб паводзінах імператрыцы, шкадуюць аб зрынутым урадзе (справа Лапухіна). Бізун і ссылка з адразаннем языкоў, не шкадуючы і жанчын (тры Лапухіны і Ганна Бястужава), што ў адносінах да некаторых жанчын было б проста дабрадзейства.

Чым занята імператрыца якраз у дні, калі паўстанцаў адбілі ад Крычава і збіраюцца садзіць на палю, завостраны кол? Яна кіруе ўсю Москву і разглядае справу абытым, што толькі з

аднаго Ноўгарада трэба выбіць нядоімак мытных і карчомных 476888 рублёў, а канцылярскіх — 13270.

Якая ёй справа пра чужы народ, даведзены да смяротнага адчаю, калі ў свайго народа няма солі (Соловьев С. М. “История России”, т. XI, с. 250), “ад чаго многія хварэюць”. 9 лютага 1744 г. (нашых паўстанцаў у гэты дзень катуюць) генерал-пракурор ездзіў у Москву да крам у адзінаццатай гадзіне, але ўжо прадажы солі не застаў: “В Москве... казеннную соль... Крестьянство и прочие подлые люди едва ли могут купить». Ён “нашел у лавок крестьян и прочей подлости многое число, которые ему объявили, что уже несколько дней не могут добиться купить соли”.

“Для честнага труда рабочих рук не было; а между тем столько рук были заняты нечестным промыслом” (Соловьев С. М. т. XI, с. 254).

Па правінцыях пануе адкрыты разбой, нават недалёка ад Москвы. І не па маёнтках, а нападаюць на вескі і паляць іх (атаман Кнут, напрыклад, у Сакольскай воласці); кн. Хаванскі даносіць, што разбойнікі “приходили многолюдством в суздальское село его Пестяково: церковь, его двор и крестьянские дворы выжгли, пять человек крестьян убили до смерти, четверо лежат при смерти”.

Разбой ва ўсёй Азі, ад Калуї да Ноўгарада. Нават у самой Москве якраз у тыя дні спайманыя трыв разбойнікі і адзін атаман.

І паўсяоль сялянскія бунты.

І паўсяоль нецярпімасць і адсутнасць свабоды сумлення. У Казанскай акрузе з 536 мячэцяў зламалі 418 і спынілі барацьбу толькі таму, што пабаяліся, а як на гэта паглядзяць суседзі ў дзяржавах мусульманскага веравызнання.

Імператрыца занята не тым, не лёсам простых людзей,— яна занята прыездам чатырнаццадцатагодовай дзяўчынкі, будучай Catherine le Grand, пры якой рускім і нярускім падданым будзе яшчэ саладзей.

...Ну, а Украіна? Дапамогі таксама чакаць дарэмна. І таксама дарэмна туды ўцякаць. Калі бегчы ў Правабярэжную Украіну — гэта значыць зноў бегчы пад уладу тых самык паноў. А наколькі салодкая была тая ўлада — сведчаць паўстанні гайдамакаў у 1734, 1750 і найбольшае з іх, “Коліивщина” (1768 год, праз 24 гады пасля Крычава), якое актыўна дапамагла задушыць Кацярына II.

А бегчы ў Левабярэжную і Слабадскую Украіну — азначала бегчы пад уладу буйнога феадальна-старшынскага землеўладання. Старшыны гвалтам захапілі сялянскія і казацкія “грунты”. Гетманскі універсал 1701 г. узаконіў двухдзённую паншчыну, забараніў адыходзіць на Слабоды і ўцякаць у казацкія палкі.

У гетмана Мазепы, напрыклад, больш за 100 тысяч залежных сялян. У 1709 г., пасля Палтавы, Сеч Запарожская разбурана (беглыя аселі ў Алешках, у нізоўях Дняпра, пад уладай

Крыма). З 1722 года, калі памёр гетман Скарападскі, краем кіруе Маларасіл ская калегія: рускія афіцэры кантралююць часовага гетмана і старшыну.

У 1734—75 гг. існуе новая Сеч (казакі вярнуліся з Алешак). Прыгону ў ёй, праўда, не было, але сяляне і радавыя казакі былі ва становішчы наймітаў. Ад масы беглых страшэнна дзешавелі рабочыя рукі.

“Злачынцаў” старшына магла і выдаць, не жадаючы псаваць адносіны з суседзямі. Выдалі б магнатам і Вашчылу, ды ён памёр ад хваробы стравуніка (існуе падазрэнне, што атруцілі, мучыла “сумленне”, ведалі, чым скончыцца выдача Радзівілу сялянскага кіраўніка).

Ну, а наконт “сваіх” раскажа п’еса.

Поўная безвыходнасць панавала над крычаўскімі паўстанцамі. Німа выйсця. Нідзе.

Але чалавек не можа пагадзіцца з гэтым. Зламаць шыю лёсу, нават калі сам пры гэтым зломіш шыю. Адказваць безнадзейнай барацьбою на безнадзейнасць, уласнай загібеллю на безвыходнасць становішча.

Нават самім паражэннем перамагчы — гэтага чалавеку не можа забараніць ніхто.

У гэтым пафас паўстання, як яго разумеў аўтар, які просіць рэжысёра-аднадумца таксама зразумець гэта.

Характарыстыкі некаторых гістарычных асоб п’есы, зробленыя для тых актораў, якія, ствараючы свой жывы вобраз, хацелі б стварыць яго па максімальнай дакладнай гістарычнай канве.

Лагер паўстанцаў, на мой погляд, асаблівых заўваг не патрабуе. Тут усё больш-менш ясна. І тыпы, і характары. Хіба што патрабуюць тлумачэння некаторыя адрозненні ў сацыяльным становішчы, скажам, Вашчылы, Карпача або братоў Ветраў. Гэта не звычайнія сярэдняе сяляне, гэта сялянская эліта, людзі пісьменныя і сяк-так абазнаныя ў падзеях, што робяцца ў свеце, на Беларусі і ў старстве.

Вашчыла — войт вёскі Селіща і крыху гандляр (а гандляваць дазволена толькі з арандатарамі, і толькі пасля паўстання Радзівіл адмяніў гэта). Ездзіў скардзіцца да Радзівіла ў Варшаву, па вяртанні атрымаў ад арандатараў 150 бізуноў, цяжка хварэў. У 1731 годзе зноў скардзіўся (у Мір ездзіў, быў загрыманы слугамі Гдаля, “тыранскі” збіты і кінуты ў крычаўскую турму).

Іван Карпач, унук Змітра Карпача, бурмістра Крычава (яго імем была названа адна з вуліц горада), сын гарматніка мешчаніна Ілы. У 1696 г. дзед, бацька і ўнук абвінавачаны ва ўзброеным выступленні супраць харугві Рыгора Агінскага. Іван складае скаргі сялянам, сам засноўвае на зямлі двор і гаспадарку. З 1741 г. бурмістр крычаўскі.

Васіль Венцер (не блытаць з братам, мешчавінам) сын панцырнага баярина, што ўдзельнічаў у 1696 годзе ў разгроме харугві Агінскага. Пазней загінуў. Герой наш пісьменны і нават

на свой час начытаны, ведае латынь. Гэтым, акрамя прыроднай дабрыні, і тлумачыцца яго настярожанасць да грубасці і казацкай разбэшчанасці паўстанцаў, нянявісці іх да ўсякай “кнігі”, бо ў ёй або даўгі эапісаны, або данос, хлусня і наклёт. І тая ж крайняя дабрыня, мяккасць і спачуванне болю людскому прымушаюць яго ўступіцца, зусім не спачуваючы метадам сяброў. Мала таго, ненавідзячы ўсякія боль і забойства, бысь ледзь не самым смелым воінам гэтай няшчаснай і цёмнай, хаця і па-дзікунску сумленнай, масы.

Поп з Бесавічаў хутчэй выключэнне з правіла. Большаясць свяшчэннікаў, што ўдзельнічалі ў паўстанні, былі святыя людзі, хаця і лаяцца маглі добра, і кулакі мелі моцныя, і выпіць пры выпадку маглі.

Як поп **Антох Крапіла**. Бо гэта былі бедныя папы бедных парафін, якія касілі і аралі побач з сялянамі, ведалі іхнюю бядоту, іхняе гора, іхнюю безвыходнасць і спачувалі ім.

Такія ж почасту галодныя і бяспраўныя, як мужыкі, яны не схільныя былі адбрэхвацца “байкамі аб райскай канюшыне”, ведалі, што шчасце павінна быць у чалавека і пад гэтымі зямнымі стрэхамі, ні ў якім разе не былі дуалістамі, якія лічаць, што Сатана — роўны Богу злы пачатак і, значыць, зло вечнае. Наадварот, у падтрымку сваім мяцежным парафіянам яны высунулі прынцып, што Сатана створаны Богам, ужо тым самым ніжэйшы за яго і таму неадменна павінен быць калісь пераможаны разам са сваімі паслугачамі, “сільнымі і магутнымі людзьмі розных народаў”. Таму яны і свяцілі нажы, таму не пакінулі сваіх, калі тым давялося піць смяротную чашу. Таму і былі пакараны смерцю.

Цяпер пра ворагаў. Яны з большага таксама ясныя. Трэба сказаць толькі некалькі слоў увогуле пра жыщё некаторых з іх. Жыщё, якое не ўлазіць у аблежаваныя часам рамкі п'есы. Што яны рабілі да і пасля паўстання, як некаторыя з іх скончылі свой век. Магчыма, гэта дадасць на палітуру актораў некаторыя дадатковыя фарбы і адценні.

Князь Геранім Фларыян Радзівіл. У часе, калі пачынаецца дзеянне (сцэна ў Бельску), яму дваццаць восем год (нар. у 1715 годзе ў Белай). Правёў пяць год (1730—1735) за мяжой, адкуль вывез кепскае веданне нямецкай мовы і свяшчэннае захапленне ўсім нямецкім. Асеў у Белай-Падляшскай удзельным князем, які пляваець хацеў на ўсе законы і самога карала. Ён — падчашы, пасля харунжы Літоўскі, вялікі пан, але абсолютна абыякавы да грамадскіх спраў. Бязмерная амбіцыя, “неўшанаванне законаў боскіх і людскіх”, паляванне, распуста. Чалавек дзікі, злы, здольны да зверства, жорсткасці, бесчалавечнасці.

Яму 28 год, але выглядае старэйшым. Абліччам самы брыдкі (не таму, што адмоўны герой, а па гісторыі так). Лысы, заіка (я не люблю гэтага бяздарнага прыёму: надзяляць нягоднікаў яшчэ і фізічнымі недахопамі — я ведаў шмат такіх, з недахопамі, якія былі вартыя

сотні Апалонаў і герояў-каханкаў, але гэта так было, сапраўды, быў заіка), целам каляны.

Па п'есе смяеца два разы, і болбш, бадай, ніколі не смяяўся ў жыцці, заўсёды пануры і смутны.

Двор амаль німецкі, асабістая служба — таксама, хаця збіваўся з німецкае мовы на польскую і яшчэ больш ахвотна на “хлопскую”. У “войску” ўсе ступені, аж да генерала: немцы, курляндцы. Мясцовых не надта любіў, бо не было ў іх безварунковага паслушэнства.

Ну і немцы, не вытрымаўшы, уцякалі, і тады — пагоня ў некалькі сот (а то і тысяч) салдат.

Урэшце вырашыў рабіць афіцараў са “сваіх” і таму заснаваў кадэцкі корпус. На манер караля французскага сфарміраваў “Аддзял Гран Мушкецёраў” — асабістую ахову. Адзін з найбагацейшых уладцаў краю, але скупы і багацее з дня на дзень. Не шкадуе грошай толькі на асабістое войска. Акрамя гарнізонаў — шэсць тысяч умундзіраванай і вымуштраванай пяхоты, плюс кавалерыя і артылерыя. Амаль удзельны манарх. Ніякіх распараджэнняў караля не слухае, падаткаў не плоціць.

Пад замкам — вялізныя склепы. Стараўся, каб былі перапоўненыя. Енкі тых, каго катавалі, называў “найлепшымі спевамі”.

Уся справа ў тым, што быў несупненны вар’ят. Памешаны на ўсіх пунктах: грамадскім, рэлігійным, палавым. Не лепшы, чым сваяк Марцін-Мікалай (хаця той не адказваў за свае ўчынкі, а ў гэтага вар’яцтва было ад бязмернай распушчанасці).

Іцкавічаў выгнаў не таму, што абакралі на мільён з трэццю (яны яму былі выгадныя, бо ўносілі інвентарныя грошы адразу), а са злосці, бо вышэйпамянёны Марцін-Мікалай раптам увераваў у перасяленне душ, выбраў у якасці рэлігіі юдаізм, пачаў вучыць ідыш і іўрыт, скрупулёзна выконваў шабасы, на якіх сядзеў у лапсердаку з ордэнам святога Губерта на шыі.

Геранім раззлаваўся. Дабіўся алякунства, “брата” затачыў, гарэм ягоны разагнаў (а свой меў, і вялікі). Але грошы Марцінавы забіраў, так што дзеці апошняга хадзілі ў рыzmanах. Абдзіраў і іх.

Верыў у чарадзейства, быў забабонны.

З жанчынамі яму, ясна ж, не магло шанцаваць пры такіх добрых якасцях. Шалёна зайдросны і, адначасова, нейкі абыякавы, сепаратны, “сам не дужа гам і другому не дам”.

Жанаты быў тройчы. У час, калі адбываецца дзея п'есы, першая жонка Тарэза Сапяжанка (ажаніўся ў 1740) ужо ўцякла (у 1742). Ветлівы, але халодны, ён трymаў жонку ледзь не ў турме — толькі візіты мужа і пана, ды ў акно глядзець на вязняў і пакараных смерцю.

У час дзеяння п'есы князь абыходзіўся палюбоўніцай і гарэмам.

Другая жонка, Магдалена Чапская, вытрымала яшчэ менш (1747, і ледзь не ў наступным годзе ўцякла).

Трэцяя, Ангеліка Мянчынская, вытрымала аж чатыры гады прысягі, а пасля ўцякла і пайшла замуж, як і папярэдня.

Ні ад адной не было дзяцей.

Другую жонку трymаў як у турме, нават у Варшаву не ўзяў, выдумаў, што цяжарная, а пасля яе ўцекаў дарэмна прасіў аб вяртанні (нейкія неймаверна нудныя і рыпучыя лісты: “мая душка”, “пакорлівасць” і г. д.): лепей воля без мужа, чым з ім — няволя. Лепей разбойнік, чым гэткая лютая і цягучая, нудная казіная смерць.

Хацеў экспатрыіравацца ў арыстакратычнай Аўстрый, спадзяваўся на яшчэ болыпы абшар да сваволі і манархічных капрызаў. Не атрымалася.

...Памятаць трэба, што ён быў разумны (каб жа ж не неабмежаваная ўлада) і не баязлівец (у 1752 годзе, скажам, зваліў за месяц 26 мядзведзяў, 17 дзікоў і 126 ваўкоў). Толькі што ўсе дадатныя якасці лютасцю і разбэшчанасцю ператварыў у адмоўныя.

Памёр у 1760 годзе (вязень Марцін у гэты момант сказаў варце: “Геранім не жыве”), у Белай падчас імшы, ад апаплексіі. Пайшлі набажэнствы, панегірыкі, вершы, “Вялікі муж Айчыны”, “нязмерная страта”, “Айчына аплаквае добрага грамадзяніна і энергічнага, дзельнага мужа”. Словам, як казалі вярхі нават пра Іуду Іскарыёта: “Нябожчык вызначаўся шчодрасцю, непадкупнай сумленнасцю і адданай любоўю да радзімы”.

Прароцтва Агны Вецер, такім чынам, спраўдзілася: памёр, абкружаны холадам і няnavісцю, і ўсе ягоныя скарбы дасталіся людзям, якіх ён ненавідзеў.

Вось такому чалавеку было аддадзена Крычаўскае староства.

Вакол яго, як і належала чакаць, рабы.

Палюбоўніца — звычайная метрэска, у меру дурная, юрлівая, як кошка, і прагная, бо ведае, што яе становішча — часовая.

Палкоўнік Пястжэцкі. Не трэба забываць, што хаця і палкоўнік, а значыць, неймаверная на той час улада, але Радзівіл можа загадаць яму ўсё. Ен у tym жа стане, што і...

...**Губернатар Цялецкі**, да якога Радзівіл звяртаўся як да “Ясна Вяльможнай Мосці пана Губернатора”, але заўважаў, што як не ў тэрмін прывязеш транспарт гаралкі ў Слуцк, то “будзеш цешыцца прэзентам няхібным сотні кіеў”. І падпісваўся “вытанчаны (свецкі) Ясна Вяльможнага Пана слуга”.

Піліп Каршук — раскошная абалонка пры поўнай нікчэмнасці, як амаль ва ўсіх канцлерай пры тыране. Веданне этыкету і перабольшаная стараннасць у выкананні яго. “Міністр унутраных і замежных спраў”, якія ідуць сабе, не звяртаючы ніякай увагі на яго існаванне.

Грабоўскі — пасол ад князя Марціна-Мікалая Радзівіла, сваяка Гераніма, “браткі” ягонага (таго самага, што трymаў жонку і дзяцей у турме, верыў у перасяленне душ, выбраў у якасці асабістай рэлігіі юдаізм і хадзіў у лапсердаку з ордэнам святога Губерта на шыі; пазней трапіў у апеку да “браткі” Гераніма і замкнёны ім у турму). Фаварыт Марціна,

але фаварыт таму, што выканайца самых дзікіх ягоных збродняў, нават забойстваў (забіў у карчме падсудка брэсцкага Збароўскага, удушыў па загаду князя яго палюбоўніцу, забіў шляхціча Кукаўскага з жонкай, падпальваў двары і г. д.). Асуджаны “на горла”, але пляваў і толькі калі прыграziў, што заб’е гараднічага брэсцкага Грабоўскага — той са сваякамі і стральцамі скапіў яго і скутага завёз у Петркаў, дзе дэкрэт быў выкананы.

Але цяпер да гэтага яшчэ далёка, і Грабоўскі трymae сябе паўсюль нахабна, як дзікі гун.

Гдань i Шмуйла Іцкавічы — браты-адкупішчыкі, непасрэдная прычына Крычаўскага паўстання. Адносна дробная сволач у параўнанні, скажам, з Геранімам Радзівілам або пробашчам Пёкурам — яны, аднак, ухітрыліся разарыць цэлы край. Навучыліся ад пана-старосты бяскарнай разбэшчанасці, прагнасці, садызму. Гроши выбівалі турмой, збіщём, падпаламі, забойствамі. І Вашчыла і Карпач паспыталі на сабе іхнюю руку. Дзікая помслівасць і самавольства, людзі са старосгва бягучы (колькасць пустых надзелаў павялічылася за час іхняга праўлення ў 2,5 раза; “выбілі” звыш інвентара ў сваю кішэнь 1298909 злотых). Часам нават Радзівіл стрымліваў іх універсаламі, але тыя іх палілі, а скаржнікаў збівалі і садзілі ў вязніцу.

Камісары былі купленыя імі, і ім баяліся скардзіцца. Збіralі падатак (без квіткоў) і знікалі, а Гдань тады здзіраў другі падатак.

Палкоўнік Данаван. Яму, як немцу, няма чаго шкадаваць прыгнечаных людзей чужой крыві. Але ён усё ж салдат і трymaeцца сякіх-такіх рэштак кодэксу гонару. Салдат павінен жыць коштам абдзёртага насельніцтва — так тады думалі ўсе. Але як стаў сведкам нечаканай высакароднасці “быдла” (да свайго лёсу абыякавы, але з ім быў сын), калі немінучая смерць падарыла сыну жыццё, пачаў сяк-так варушыць рэшткамі сваіх мазгоў і знайшоў ту ю парушынку сумлення, каб адмовіцца адразбою і служэння злу.

Пробашч бельскі Пёкур — адна з самых важных асоб п’есы. І адна з самых страшных. Уплыvam на людзей (толькі ён можа прымусіць князя, які карае п’яных, нажэрціся, як свіння), для якіх ён жывое апраўданне на небе подлых зямных спраў. Але самае важнае не гэта. Ён бачыць да апошняга, дзе святло, а дзе цемра. Ён самы эоркі і самы сумленны, бо бачыць насірозвь мярзотнікаў і іх мэты і пагарджае імі. Але ён **свядома** пагарджае сумленнем, бо “ідэя” — раз ужо яна **ягоная** ідэя — павінна выжыць і трымфаваць. І дзеля гэтага трымфу ён пойдзе нават па трупах. “Яны за святло і праўду — тым горш для іх”.

ДЗЕЮЧЫЯ АСОБЫ

Агна Вецер

Васіль Вецер — зброннік, вольны землеўладца, яе сын

Надзея — ягоная нявеста і потым жонка

Васіль Вашчыла — войт вёскі Селішча

Іван Карпач — уладца двара, унук крычаўскага бурмістра і сам бурмістр, сын “гарматніка”

Васка Вецер — мешчанін, стрыечны браг Васіля Ветра

Ілья Карпач — Іванаў бацька, крычаўскі гарматнік. Сын бурмістра Змітра

Бачко — сын аднаго з правадыроў, пісар і сакратар паўстання

Магда Мякенская — карчмарка

Лаўрэн Каўбаса — яе ўзыхальнік

Айцец Анцівое (Антох) Крапіла — поп-мяцежнік

Яўхім Хмыз — дудар, усякай музычнай справы майстра

Мендл Кеймах — каваль

Пракажоны

Поп з Бесавічай

Князь Геранім-Ф ларыян Радзівіл — харунжы літоўскі, староста крычаўскі, уладар бельскі

Аліцыя Гайдаловіч — каханка князя

Грабоўскі — пасол ад сваяка Радзівіла, князя Марціна-Мікалая Радзівіла, ягоны фаварыт, “нож”

Марцінаў

Пёкур — ксёндз, пробашч бельскі

Капітан Аддзяла Гран Мушкецёраў, асабістай аховы князя. Пан Піліп Каршук — “канцлер дзяржавы” Радзівіла, так бы мовіць, “міністр эамежных і ўнутраных спраў”

Павал Цялецкі — губернатар крычаўскі, старшыня суда над паўстанцамі

Войт вёскі Ківаверцы

“Нечаканы сяржант”, воін з аховы

Гайдук

Гдал Іцкавіч

Шмуйла Іцкавіч

Камікар-крэатура, даслугач Гдаля

Палкоўнік Данаван — кіраўнік саксонскіх наёмнікаў

Раймунд Данаван — ягоны сын

Палкоўнік Пястжэцкі

Кат

Першая дзея адбываецца ў наваколлі двара Ветра. Другая і трэцяя — увесень і ўзімку 1743 — 1744 гадоў у Велай Падляшскай, Царкавішчы і Крычаве.

ДЗЕЯ ПЕРШАЯ

Карціна I

Ноч, поўная трывогі. У цемры парывае вецер, і адказваюць яму дрэвы. У адну з3 ціхіх хвілін далятае здалёк і пасля нарастает пошчак конскіх капытоў: нехта страшэнна спяшаецца. А пасля з'яўляецца і мацнее стрыманы, нібы праз зубы, Голас. Песня-рэчытатыв. Такая самая шалённая, як конскі намёт. З глоткі. Хрыпата. Прэз зубы.

Сэрца каня ірвецца,
У сэрцы конніка боль:
Радзіма твая прадаеца,
Кожны псяр над ёю — кароль.
Прадающца жанчын нашых вочы,
Прадающца калыска і храм,
Прадающца ўсім, хто захоча:
Ворагу й хіцівым сябрам.

Пытанне. Стой! Хто скача?!

Адказ (голосна). Ганец ад арандатараў Іцкавічаў да іхнай высокасці яснавяльможнага князя Радзівіла.

Першы голас (голосна). Праязджай! (Ціха.) Ну і кампанія!

Адказ (ціха). Саб-бакі.

Ізноў ноч, і галоп наўскапыт, і песня.

Прадаеца з бязмежкам дубовым,
З продкавым ачагом,
Прадаеца з золатам мовы,
З былым і будучыгм днём.
І кожны баіцца хоць слова
У абарону яе сказаць.
Дый як? На якой такой мове?
На чужой? На сабачай, пся маць?!
Прадаеца ўся і па частках,

За грошы і напавер.
І дзе скажуць: “Айчына” — там пастка.
І дзе скажуць: “Хрыстос” — там звер.
І сумленне, і золя святая
Дрыжаць на апошняй струнене...
Што там недзе зямлю расці нае?
Гэта
Расце
Гней!

Шалёны конскі намёт.

Падвор’е Агны і Васіля Ветраў. Злева, праз яблыні — далёка — цымяная стужка Сожа. Пасярэдзіне чыстага двара, бліжэй да левага боку сцэны, вялізны дуб. Спрала, крыху наўскос — хата. Ад яе, углыбіні, за плятнём і дрэвамі, арчатая галерэя драўлянага лямуса. На двор выходзіць ганак на слупах. Вокны між ім і лямусам асветленыя. Вокны між ганкамі і краем сцэны — цёмныя. Гэта вокны бакоўкі, якія асветліцца, калі дзея перанясецца ў яе. З асветленых вокнаў далятаюць спевы, і жанчына на ганку — яна ўся ў чорным — нібы слухае іх... Знаў далятае здалёк тупат капытоў, замірае недзе за дубам. Чуваць пырханне каня, голас: «Дур-ры ў мяне». Пасля адтуль выходзіць і ідзе паўз пляцень да ганка Васіль

Вашчыла. Песня выбухае з новай сілай:

— Чаго ты, лосю, чаго ты, сівы,
Так да сяла прыпадаеш?
Ды ці ты, лосю, ды ці ты, сівы,
Ліхую зіму чуеш?
— Чую не чую, добра ведаю,
Не будзе, як лецечка.
— Чаго, Надзейка, чаго малада,
Так жалосненька плачаш?
Ці ты, Надзейка, ці ты, малада,
Ліху свякроў чуеш?
— Чую не чую, добра ведаю:
Не будзе, як мамачка.

Вашчыла. Вечар добры. Гэта Ветрава падвор’е?

Жанчына. Так.

Вашчыла. Што гэта ў вас?

Жанчына. Перадвясельная нач у сына. Я Агна Вецер.

Вашчыла. Скажыце яму, што яго выклікае Васіль Вашчыла.

Агна. Можа, пойдзеце да іх?

Вашчыла. Не трэба, каб мяне бачылі. Я пачакаю на двары.

Агна. Тады лепей хадзіце сюды.

Вядзе Вашчылу на ганак, пасля — у бакоўку, прымосіць аднекуль каганец. Пайшла. Вашчыла аглядаеца: печ, стол, крэсла з падлакотнікамі, ложак пад самаробным пакрывалам. На стале дзесятак кніг, чарнільніца з пяром. Вашчыла ўзяў адну кнігу.

Вашчыла. Де рэвалюцыі bus орбі-юм (гэта па складах). Колы нейкія.

Мудрагеліць Вецер. Не да “колаў” — была б жывая душа... Гм... Жэніца. Знайшоў час. Хай жэніца — больш старцоў будзе.

Жанчына прыносіць пару місак з ежай і “ўдаву” — бутэльку ў выглядзе абаранка.

Агна. Вось мірана смажаная... Вось траўнічак... Падмацуўся, госцейка. Я сказала сыну, што нейкі лёзны чалавек яго пытае. Ён зараз выйдзе. Радуюся я за яго. Надзея ягоная — пані, а не дзеўка. А вы скуль? Хто?

Вашчыла. Сына вашага ведаю з Крычава. І зараз адтуль.

Агна. Дык чаму туды не пайсці? Узрадаваўся б як?

Вашчыла. М не туды нельга.

Агна. Сын даўно не быў у Крычаве. Прыйехаў — а тут яна. Сірата зусім, як ён напалову сірата. Яшчэ са снежня року божага тысяча семсот васемнаццатага. Калі Карпач кашу заварыў. Дваццаць шэсць год мінула. Не, меней. Нашы загінулі праз тры гады. Ох, божа! А мой нябожчык як напрошваўся на бяду. Гэта ж яны яшчэ ў шэсцьсот дзесяцінасці шостым харугву Агінскага гетмана пабілі.

Вашчыла. Слаўная была справа.

Агна. Добра, што Васіль нявесту тут сустрэў і зараз тут і застанеца. Зараз ехаць небяспечна, На дарогах ловяць людзей. Што гэга будзе? Адзін воўк здае старства на водку п другому. Рабуюць простых. Гора!

Вашчыла. А чаго гэта вы са мною так адкрыта, сястра?

Агна. Бачу мазалі на вашых руках... Не, хай ужо зараз тут сіроты маё.

Далятае песня. З “сіроцкіх вясельных”.

А хто ж там каля рэчанькі гукае?

Малады малойчык,

Маладая дзеўка свайго татачкі шукае.

— Да прыйдзі, прыйдзі, мой ойчанька, блізенька,

Паклонімся табе тройчы да нізенька.

— Не прыйду, маё дзіцятка, не прыйду,

Не прыйду, маё роднае, не прыйду.

Дзіцятка маё роднае,

Хай цябе бог гадуе,

Долю, шчасце гатуе.

Ой, не магу я ўстаці

Да свайго родна дзіцяці:

Сасновы дошкі сціснулі ножкі —

Не скрану,

Жоўты пясочкі засыпалі вочкі —

Не ўзгляну.

Шэра каменне лягло на грудзі —

Не ўздыхну.

Ды злажылі ручкі на шчырым сэрцы —

Не здыму¹.

Вашчыла. Што людскія сіроты? Зямля наша — сірата. Толькі чалавечым сіротам — бог абаронца. А пра зямлю нашу ён забыў.

Агна. А вам што, так конча бог патрэбен? Постаць у вас магутная, руки жылаватыя, галана ёмістая.

Вашчыла (іранічна). Угм... дзеўкі мяне любяць.

Агна. Сябры любяць... І дзеўкі. І пад старасць у такіх, як вы, не менш за дзесяцёра дзяцей.

Вашчыла. Тут не ведаеш, нашто іх заводзіш? На жабрацтва? Бізун? Турму?

Агна. Спіны моцныя. Здужаем.

Вашчыла. На гэтай вось маёй магутнай спіне ад арандатарап, братоў Іцкавічаў, за скаргу князю сто пяцьдзесят бізуноў. Ледзь не памёр ад гэтага.

¹ Калі актрыса ведае лепшыя “сірочыя вясельнія” іфактакія, што лепей кладуцца на яеголас, яна мае права, нават абавязана выкананіць іх замест прыведзеных тут.

Агна. Куды скардзіща ездзілі?

Вашчыла. У Варшаву. Восем год назад.

Агна. А цяпер прыехалі сюды. Ці аднымі бізунамі цяпер справа пахне?

Вашчыла. Цяпер так ці інакш кепска пахне справа. Забіваюць да смерці, гойсаюць па шляхах слугі арандатараў. Няма жыцця так і так... А пра вас, відаць, праўду кажуць, што вы ў місцы з вадою бачыце ўсё, што мае адбыцца.

Агна. Вядзьмарка? Не. Няма вядзьмарак на свеце. Проста бачыла многа, ведаю людзей. І чую, што шчасця паменее, сірот пабольшае.

Песня.

— Прашу цябе, матухна, прашу, родная,

Да мяне на вяселле ды на сірочае.

— Весяліся, дзіцятка, весяліся, маладое,

І з панам богам, і з добрымі людзьмі.

Я к табе прыйду ў суботу ўвечар.

Я на двор сыду дробным дожджычкам,

Я ў сенцы ўвайду ясным сонейкам.

Я за сталом сяду табе на параду,

А як будзе трэба — стану да пасаду.

Агна (насцеражылася, прыслухоўваеца да чагосьці). Едуць.

Вашчыла. Хто?

Агна. Едзе нехта шляхам... Што за часы — як тупат конскі, дык чакай бяды?

Вашчыла. Не чую.

Агна. Я чую. Наслухалася за ыщцё... Ешце, госцейка... А як звернуць конныя сюды — гасіце агонь. Далей ад ліха.

Пайшла. Вашчыла напівае чарку, пачышае закусваідь. За сцэнай нехта завёў — госці, відаць, падпілі ўжо

— ні з пушчы ні з поля:

— Ці не нявесту вязуць?

— Нягож како!

— Чаго яна не плача?

— Чорт чаго!

— Ды няхай той плача

І рвецца,

Хто яе ў гэты дом

Дажджэцца.

Пасля чуваць рогат і голас Лаўрэна Каўбасы: “Лепш ехаць па сена, чым на такое вяселле”. Голас: “Сват — сабачы брат”. Лаўрэн: “Сват не сват, а добры чалавек”.

Адзін сват жонку хваліць,
Што харошы абед варыць,
А другі сваю судзіць —
Што ні зварыць, то спаскудзіць.

Гоман. У дзвёры увальваеца падпіты Лаўрэн Каўбаса, абвіты ручніком.

Каўбаса. А каб вам, госцейкі, пабіцца, а мне на вас падзівіцца. Не п’яны, не драны — называеца, на вяселлі быў.. А вяселейка бог нам даў: ажаніўся пяхцер, торбу ўзяў... Абвёў вакол елі, і чэрці ім пелі. (Зауважыў Вашчылу.) Стой! Хто такі? П’е!
Закусвае! Чам-му адзін сядзіць, як пацук? Устаць слупам! Сват Лаўрэн Каўбаса прыйшоў!

Вашчыла. За саплівым сватам не находзішся з платам. Сціхні... сват.

Каўбаса. Чаму не між людзей?!

Вашчыла. Каб не ведаў войт Аўдзей.

Каўбаса. Унь як? Xі-ігры. Сцеражэцца. Хто такі?

Вашчыла. А гэта, сваток, не табе ведаць. Не табе ведаць, каб з бядой не абедаць.

Каўбаса. Цік-кава. Стой, а я цябе недзе бачыў. Ці часам не у Селішчы? Ці часам не ты гэта пакаштаваў Гдалевага ды Шмуйлавага крапіла? Ці часам не ты...

Вашчыла. Ку ма пытала, а пасля язык кусала. Менш ведаеш, сваток, менш балбочаш, а тое бізу н гаваркіх лю-убіць.

Каўбаса. С-служкі паўсюль па дарогах. Ноччу ездзіць нельга. Нас многа, дый тое са зброяй ехалі. А ты, па ўсім відаць, адзін...

Вашчыла. І тут, сваток, не твая справа, убрыкні цябе камар. І не сунь ты сюды, сваток, свой нос, каб табе на старасць кот яйка знёс.

Урываеца Магда Мякенькая, таксама крыху нападпітку.

Магда. А во ён дзе, барыла гэты, авечка гэтая блудная! Чаго ад людзей уцёк?

Лаўрэн. Я да чалавека... а ён ісці не хоча.

Магда. Не хоча, дык не хоча, ягоная справа. А ты ідзі, апівашы на гэткая, валацу га, атрута мая.

Лаўрэн. А ты на мяне не крычы. Не асядлала пакуль.

Магда. Цябе асядлаеш. Адна пасправавала, дый прамым ходам да бога у рай.

Лаўрэн. Ты ўжо маўчы сама, апсюганка. Другога мужа данасіла дый на мяне мецішся. А яшчэ клічуць Мякенъкая? Як кій дубовы.

Магда. Патрэбен ты мне, атрутнік гэткі, гламазда, гіцаль, прабыдла ты няшчаснае, акаянная твая паганая сіла. Мякенъкая, ды не для цябе.

Лаўрэн. Ну-ну-ну, ну-ну-ну. Бач, абрыва, бач, бабішча непралюдная (валтузяца, Магда хоча выпхнүць Лаўрэна за дзвёры), булава ты бязмозглай!

Магда. А хадзі-хадзі, мой каточак. Хадзі, балда-вешачка ты мая любая-ненаглядная, роднае ты маё аб' едзе блашынае.

Лаўрэн (пручаючыся). Баба! Не смей! Гасцявыя людзі!

Магда. Смею, любенькі, каб цябе так чэрці любілі.

Лаўрэн. А-ёй, каб табе жаба цыцкі дала.

Магда выпхнула яго. Вашчыла напіў чярку.

Вашчыла. Н-ну-у. Пратаў, сваток. Паплачуць па табе твае сабакі, паходзяць па табе яе каты. (Граптам прыслухаўся, пачуў тое, што значна раней. чула Агна: часты і шматлікі пошчак капытоў, які набліжаецца і набліжаецца.) Ну й слыху кабеты. У варту б яе — цаны б не было. (Дзьмухнуў на каганец. Цяпер ён толькі слабы ценъ, які прыпаў да акна і выцягнуў з-за паяса пісталет. Асветлены цяпер толькі ганак, на якім стаіць Агна Вецер, і — цьмяна — двор. З левага боку глухія ўдары у браму.)

Голас камісара. Гэй, адваливай браму! Гэй, пускай конных, ваўкі вас еш! Чый двор? З дарогі збліся, увесь свет прападзі акрамя пападдзі! Чый? Двор чый? Хвёдара Барана?! Адчыняй, каб вам на тым свеце хаціну збудавалі! Паны-арандатары Іцкавічы, Гдалі і Шмуйла.

Агна. Не крычы, камісар. Гэта не Бараноў двор. І рабіць тут Шмуйлу з Гдалем няма чаго. Гэта двор вольнага землеўладцы.

Гдалі. Якога яшчэ вольнага?

Агна. Удавы панцырнага баярина Агны Вецера і яе сына, Васіля Ветра.

Шмуйла. Ну, Ветра, ну, Ветра, Адчыняй.

Агна. Караблю, а значыць, і князю тут усё заплочана да апошняга шэлега. То і няма чаго тут рабіць яго папіхачам.

Шмуйла. Баба... не каштаваў гэты двор бізуна?

Агна. А госьць няпрошаны не каштаваў бярмена ў лоб?

Гдалль. Спако-йная ты, кабета.

Агна. Спакойная. Як хочаце па-доброму — не ламіцесь ў браму, пакіньце сваё воўчае мяса за агароджаю і пеша, як ветлівия госці, ножкамі, ідзіце ў двор. Унь лава пад дубам. Чарку вам вынесуць сюды.

Гдалль. А што там у хаце за гвалт?

Агна. Вяселле... на якое вас не клікалі. А сілком дзерціся на чужое свята — не раю.

Маўчанне. Пасля пырханне коней. З'яўляецца камікар, а за ім браты, Гдалль і Шмуйла Іцкавічы ў суправаджэнні варты.

Гдалль. Уй, Ветрыха. Грубіяніш. Хто да цябе лезе ў хату на тваё вяселле, на тваю трэфную ежу?

Агна. Прабач, бацюхна. Каб ведала — кошарнага прыпаста б дзеля такіх дарагіх гасцей. А ў хату? У хату не запрашаю. Няма чаго ясну панству Іцкавічам баліваць са свіннямі.

Камікар. Захочуць — самі ўвойдуць. Вашага не будуць есці, а я вам не дадуць жэрці.

Шмуйла. Так, пані. Мала што вольныя вы і ваш сын. Мала што выплацілі інвентары. У нас — арэнда. И фактычны-такі пабор звыш чыншу мы браць-такі будзем. И ссыпка жыта, і грашовыя паборы — меты — возьмем і не спытаемся.

З'яўляецца Лаўрэн з Магдаю, заўважыу прыхадняў, штурхнуў яе назад.

Лаўрэн. Бяжы па людзей.

Шмуйла. И выберам гіберну і іншыя плацяжы. А калі чынш заплацілі — дзе ваши квітанцыі?

Агна. Што ж, у другі раз браць будзеце?

Гдалль. Па паперах дзе відаць, што вы плацілі?

Агна. Якія паперы? У нас заўсёды — на слова.

Гдалль. Гэта раней было — на слова.

Лаўрэн. Ой, падавішся, пёс!

Камісар. Цяпер — вось вам ваша слова (паказвае дулю). А будзеце бараніцца — возьмем сілаю. Усё возьмем. Бізуной захочаце — будуць бізуны. Турмы — будзе вам турма. Нам ваши кароль і князь — не ўказка. Псом яснага пана Гдаля абазваў — пасам тваё падла кінем.

Гдаль. Ну і нашто лез ці і гарлаць? Ціхенька скарыцца — і не будзеце пасля доўга хварэць, а мо і паміраць.

З хаты пацягнуўся на ганак і галерэю лямуса натоўп. Стайць пакуль што, у пагрозлівым маўчанні.

Ну і што? Вось Вашчыла ездзіць па наваколлі — малаяму паўтарасга плётак. Ён хоча на кол сесці. І на палі не дапаможа яму ані Хрыстос, ані хто.

Шмуйла. Не было тут злодзея Вашчылы, бася-кі-і? Не ў хаце ён?

Лаўрэн. Гэта мы басякі? Ану зайдзі, зайдзі ў хату, тварына паршывая.

Шмуйла. І што заходзіць? Нашто мне заходзіць? Унь у весцы Гарбовічы сем забітых. Унь у Вепрыне шмат калек. Ім хочацца ў пакутнікі? Я-ткі ім зраблю, пакутнікі.

Лаўрэн. Сабака, змоўч!

Гдаль. А шго, пры Пятровічу, пры сваім арандатару, вам лепей было, музікі-і?

Агна. Праўда, не лепей. Відадь, толькі падлюгам дадмога і ад нашага, і ад вашага смуроднага бога... Ідзіце адсюль.

Гдаль. Гэта невядома, хто пойдзе.

Агна. Ты што, басурманская душа, жэрці гэтыя гроши будзеш? Здохнеш — няма ў твайго савана кішэняў.

Гдаль (філасофскі). Што ты ведаеш аб гроши. Гэта — усё. Мы гэта разумеем. Для караля з князем яны ўсё. Для нас яны — адзіная абарона супраць вашых дурных паноў. Адзіная ўлада над вамі, брудныя свінні з неабрэзанымі вушамі.

Магда. Вось мы вам галовы абрэжам, кручанымі вяроўкамі гадзіць прымусім.

Гдаль. Гэта яшчэ хто каго прымусіць. Наша цяпер сіла, нам уладу аддалі. І мы ўжо лейцы з рук не кінем. Не, не палянуемся тут дымам усё пусціць. Выведзем, як клапоў.

Лаўрэн. Лупіш ты па краі, як конь па градах. Не дачакаўся б ад нас...

Шмуйла. Што, пугі?

Лаўрэн. Не. Молатам у лоб, як на бойні.

Гдаль. І пуга і молат — у таго, у каго гроши. А вы іхній карысці, іхній сілы не ведаецце. Мы ведаєм, у каго яны ў руцэ.

Агна. Сцеражыся, Гдаль. Устанудь людзі. І адказваць за твае паску дствы бу дуць тыя з тваіх супляменнікаў, што грошай у вочы не бачаць, што не вінаватыя. Ты ўцячэш, я ведаю. А тыя?

Гдаль. А перад кім адказваць? Стрыечны брат твайго Васіля, Вaska Вецер, пало хae гэтых бедных, гроши ў іх адбірае, пагражает пагромам і вымagae ад іх гарэлку. А твой сынок сядзіць тут. І твае супляменнікі і мае цяпер кажуць: Васіль Вецер, справядлівы,—увесь выйшаў. Застаўся разбойнік Вaska.

Агна. Адкажаш ты за абразу гэтага дома, паршывы д'яблau вырадак.

Магда. А дом твой — карчма пасярод дзярma.

Гдаль. Слухай, камісар, дзе твая ўлада? Тутэйшыя шлюхі, самадайкі паноў сваіх абражаютць.

Камісар. А мы іх пагрэм.

Уздымае паходню да дваровай страхі. Напятая цішыня, потым Лаурэн дастае з-за апаяскі два пісталеты і страляе з аднаго просга над галавою Гдаля, у шату яблыні. Адтуль падае да ног Гдаля яблык.

Гдаль (камісару). Ты што? Апусci сваю капцёлку, халбер гой... А ты, басяк, што страляеш? Яблыкі зялёныя яшчэ.

Лаурэн. Так, маленькія яшчэ, ясны пане. Бо як вырастуць, то яны ў нас вялікія, не раўнуючы, з вашу галаву... У такое пацэліць — гэта раз плюнуць.

Шмуйла. Ён як гаворыць?!

Гдаль. Змоўч, Шмуйла. Вой, і пажартав аць нельга з гэткімі людзьмі. Ну, едзем ужо. Але хай на вашу каросту батагі — з вамі яшчэ такі пагавораць. Запомні, маці Ветра.

Агна. Запомні і ты, сын кабана і суکі.

Іцкавічы аддаляюцца і знікаюць разам з вартай. Пасля далятае пошчак капытоў.

Не скончыцца дабром гэта.

Магда. Так. Не скончыцца. Для іх. Бо апошнія ўжо кроплі цярпення...

Госці паволі ідуць у хату.

Лаурэн. Вось табе, матка, за смеласць жменю медзі, каб у нукі былі, як мядзведзі.

Песня.

Аж у нашага свата
Ды сасновая хата,
На двары сады цвітуць,
На стале мяды цякуць.

Усе знікаюць у хаце. Вашчыла ў сваёй бакоўцы адарваўся ад акна, сеў за стол. Нехта ўваходзіць. Чуваць голас Ветра: “Дзе тут госьць?” Пасля — іскры ад крэсіва. Запальваецца губа, а пасля каганец.

Вецер (аслупянеўшы пры выглядзе Вашчылы). Ты? Чаму ж маці не сказала?

Вашчыла. Мусіць, забылася імя.

Вецер. Добра, што прыехаў. А ў мяне шчасце.

Вашчыла (сумна)/ Бачу. Няўчастнае шчасце.

Вецер. Што так?

Вашчыла. Твой двор толькі што наведалі Іцкавічы.

Вецер. Мужыкі не пусцілі мяне да іх. Госці.

Вашчыла. Ну вось. А каб не госці, ты, свабодны чалавек, які чысты ад даўгоў, але не мае распіскі аб углаце, бо верыць, як усё мы, на слова...

Вецер. Ну ?!

Вашчыла. Ты, свабодны чалавек, ляжаў бы, адхвастаны да паўсмерці, як сотні людзей у старостве, быдла тваё было б зведзена, хата абдзёртая, як ліпка, і спаленая.

Вецер. Князь збіраецца адабраць арэнду ў Іцкавічаў і аддаць свайму.

Вашчыла. А ты ўспомні свайго. Пяtronіча. Лягчэй было?

Вецер. Ну , усё ж свой.

Вашчыла. Угм/ Гэта і праўда лягчэй, калі табе родны брат зубы выб’е, а не траурадны.

Вецер. Цэрквы, прынамсі, бурыць не будуць.

Вашчыла. А папы, за выключэннем самых бедных і простых, накшталт Антоха Крапілы, таксама не нашы, каб ім на вежы сем год гойдацца.

Вецер. Што ты шуміш, Вашчыла? Нам усё ж лягчэй. На заходзе зямлі беларускай паншчыны непрыкрытая, а ў нас заплаціў гроши — і ты вольны. Баяцца ўсход занадта чапаць. Мы — на мяжы з Москвой, мы, у выпадку чаго, і да яе.

Вашчыла. А там паншчына горш за нашу. Людзі адтуль да нас бягуць. А што лягчэй, дык зразумей і ты, што ў дябе ўмова з панам, у цябе крыху волі, у цябе ёсць час

паду маць. І ясна, што пры такім стане будзе казак, а самастойнаму казаку лягчэй паўстаць, чым рабу. І... меней на гэта трэба прычын.

Вецер. Няма ў мяне на гэта ніякіх прычын.

Вашчыла. Ой-ёй! А Іцкавічы? Іцкавічы, што дзяруць вышэй інвентара? Узялі старства ў арэнду, на водкуп. І грабуць з нас вышэй пісанага, вышэй таго, што народ павінен. Князю мы колькі павінны былі выплаціць? Дык яму самому лень было выбіваць, ён нас гэтым цмокам перадаверыў. А тыя за час арэнды, звыш паложанага інвентара, выбілі і паклалі ў сваю кішэнь амаль мільён трыста тысяч злотых, ды звыш ста дваццаці коп пянькі, ды падаткі, ды адработкі, ды штрафы... Толькі грашыма з чалавека лішніх па шэсцьдзесят злотых у бяздонную, у нясытую гэтую сваю глотку. Гэта не клоп. Гэтыя браткі, пакуль усю кроў не высмакчуць,— не адваляща. А не заплоціш — б'юць да паўсмерці і да смерці і хаты паляць. А ўцячэш — доўг твой здзяруць з таго, хто застаўся. А яшчэ на вайну аддай. А воінскія пастоі? А жаўнеры, якія рабуюць? Адна харугва Слушкі з нас семдзесят трэх тысячаў злотых выбіла. Пасля іх, сваіх, як пасля варожай навалы. А скардзішся — б'юць, і ёсць мёртвия, і шмат калек.

Вецер. Нашто ты мне гэта?..

Вашчыла. Умова парушана — і ўсе абурыліся. Бедным падзёнышчыкам трэба жыць, нам, багацейшым, трэба гандляваць. А з кім? З усімі, акрамя арандатарап, клапоў гэтых, забаронена. Вяжа нас рабства, бедных людзей, па руках і нагах. Каму чаго ў нас купляць, калі трывалаць двароў з соткі памірае з голаду, а грошы нясуць не табе за хлеб, а Радзівілу на хлеб, Іцкавічам — чорт ведае на што.

Вецер. Князю на іх скардзіцца. Князь — наш.

Вашчыла. Ну так. Мы бацьку ягонаму належалі, пасля — маці, пасля — сыну. Я скардзіўся. Сто пяцьдзесят бізуноў на маёй спіне і турма. А паршывы Гдалъ хваліцца, што “плявала на вас улада, што як дам тысячу або больш талераў, то камісія будзе за мяне, а не за цябе, смярдзючае беларускае быдла”.

Вецер. Масковія?

Вашчыла. Там панскае дзікунства без прасвету.

Вецер. Кароль?

Вашчыла. Аўгуст наш трэці? Ён Рэч Паспалітую і Беларусь прапіў, давёў да ручкі. Каралёўская ўлада ляжыць, як п'яная баба за карчмою, і ўсе магнаты, хто захоча, яе топча... Мы ім цікавыя толькі як паўстанем, як сала за шкуру зальем. А тое, што мы кожны дзень, кожную гадзіну бубнім, варочаемся, супраціўляемся — ну, гэта іх не

абыходзіць. Пісьме-енныя, вучо-оныя! Што ім да таго, што хлоп думае? Мы — беднае бесславеснае быдла. Мы хлеба кавалка не можам купіць, не паведаміўшы Гдалю са Шмуйлам.

Вецер. Гандаль? Ну ясна. Не вера, не незалежнасць, а прагнасць і своекарысце. Гроши яны ў нашых гандляроў перабілі.

Вашчыла. А што вера? Поп багаты, пакуль не абдзярэ — адпяваць не будзе. Што ж нам, гэткіх умацоўваць? За іх біщца супраць уні? Няма чаго казаць — варта дзеля такога дзярмата ліць кроў лепшых людзей.

Вецер. Што ты мне казані чытаеш? Я ўсё гэта і сам ведаю, а ты не поп і не ксёндз. Кажы проста, чаго трэба?

Вашчыла (з вялікім значэннем і вельмі важка). Мы пачынаем, Вецер.

Вецер. Толькі Крычаў?

Вашчыла. Крычаў — кацёл з варам. Але не толькі ён. Усё старства. Цярпець больш немагчыма.

Вецер. Хто ды хто?

Вашчыла. Я, Стэсь Бачко, Іван Карпач.

Вецер. Род славуты.

Вашчыла. Род падобны на твой. І стан такі... Ну і яшчэ твой стрыечкік Васка
Вецер.

Вецер. Ветрагон, занадта любіць гуляць.

Вашчыла. А ты занадта любіш жыццё. Ну вось, пашлем ганцоў. Ты павінен быць у Крычаве. Ты вельмі пісьменны чалавек, без цябе цяжка. І табе вераць збройнікі і многія астатнія людзі... Мы ім, прабыдлам, сухалом на іх, справім Хмяльнічыну.

Вецер. Пры ім паўсталі ўся Беларусь. З намі былі казакі. І ўсё ж нас разбілі. А тут адзін маленькі Крычаў і мужыкі з косамі. Мы неміну ча загінем.

Вашчыла (тужліва). Я ведаю, браце. Ды лепей паступіцца жыццём, чым сумленнем. Ведаю, справа толькі ў часе. Можа, мы не пратрымаемся і месяца, можа, нас хопіць на некалькі год. Ды бывае так, што трэба гінуць. Мы зараз як жабяніты, якіх нават зайцы палохаюць. Нас катуюць, як жадаюць. Памяць іхняя каціная: наторкаюць носам, а яны зноў за то е самае. Хутка забылі, як ад жаху скавыталі перад намі. Трэба ім напомніць, каб асцерагаліся чапаць нас. А мо і перамога? Яны ж прагнілі, як бурак.

Вецер. Што, крывёю Крычава купіць адносны спакой усім?

Вашчыла. Трэба пашкадаваць, трэба дужа пашвадаваць сваю радзіму, Вецер.

Вецер. На ёй зараз цішыня, хай няпэў ная. Пашкадаваць — значыць выклікаць вецер. Ураган. Знішчыць гэты няпэўны дабрабыт, гэтае слабае шчасце. І чужое, і... сваё. Ты бачыш, сёння...

Вашчыла. Праз год ці два будуць дзеци. Думаеш, будзе лягчэй? А шчасце? Унь яны вывелі людзей з Ліпічна ва ўрочышча Філазопаўскі грунт і загналі ў дрыгву... з малымі дзеци мі. І смяяліся, калі да іх працягвалі дзяцей. І ты будзеш смяяцца разам з імі... ад шчасця? Будзеш араць, калі яны самое месца вёскі зааралі?

Вецер. А ўздымем бунт — загінуць усе дзеци ва ўсіх вёсках. Усе жанчыны. І мая Надзея таксама. А тут яна смяеца ад зелені, сонца. Бачыш, якая справа. Я абяцаў ёй усё добрае, а аддзячу самым злым. Магілай.

Вашчыла. Ты абяцаў не толькі ёй. За ўсё ў жыщі трэба плаціць, Вецер.

Вецер. Ведаю. Я не баюся... Я праста не магу. Раней мне было ўсё адно. Але тут з'явілася яна. І ўсё стала іншае. Зямля стала прытульная, уэгоркі зрабіліся такія: сътыя, вочы ў аленяў добрыя... як у яе. Нават кот такі пульхны і мяккі. Калі прыходзіць такое — нельга ліць кроў, нельга несці смерць іншым... і ёй. І чалавек жа створаны для любові, я зразумеў гэта. Для шчасця.

Вашчыла. Шчасця няма. Ваўкі вакол.

Вецер. Ёсьць шчасце. Няпэўнае, але вайна знішчыць яго. Людзі загінуць немінуча. Ваўчыная моц, ваўчыная жорсткасць яшчэ не былі дасюль пераможаныя. А тут ёсьць свае сцены, зброя ў руках... і яе вочы. Я не магу здрадзіць ёй.

Вашчыла (пасля паўзы). Сынок, будзь сумленны і не чапай яе. Хадзем. Светлую памяць зберажэ яна пра цябе, пра твой голас, валасы, гэтыя вочы, гэтыя моцныя руки. (Пауза.) Ведаеш, мы часам павінны ахвяраваць сабой той маці-зямлі, што прыняла ў сябе тваю пупавіну і з часам прыме цябе. Можна жыць без жонкі і дзяцей, нават без бацькоў. Але немагчыма жыць без Радзімы, яна ў цябе адзіная, сынок. І ёй плююць у вочы...

Вецер. Я не баюся бітвы. Але ў ва мне зараз такая любоў да ўсяго. Ходзіш па ѿплай зямлі і павінен яшчэ хадзіць шмат год — а тут схопяць і пераб'юць ногі. Спываеш, п'еш віно, цалуеш — а тут кладуць у рот жар. І нач перад плахай — а ёсьць змяркенні, ранкі марозныя... і трава ў срэбры. І ўсяго гэтага... А-ах!

Вашчыла (устаў). Ну так, ты не баязлівец. Ты давёў гэта. Але хапіла бабы і... Я не думаў, што можа быць чалавек, які ціскае жонку, калі ягоных братоў ціснуць кляшчамі. Які глядзіць у неба, а народ ягоны ў гэты час глядзіць у вочы катам і думae

апошнімі думкамі, хто яшчэ тыцне яму пікаю ў бок. Трасца з табою... (Запіхвае пулгакі за пояс.)

Вецер. Вось пулгакі... Пісталеты... Яны нясуць смерць. А я пакахаў. І зразумей: любоў не можа несці смерць. Стаяць жывыя лясы... Дымяць жывыя хаты... Смяюцца і співаюць у іх жывыя людзі... Грэюцца на прызбах старыя... Бегаюць дзецы... І на ўсё гэта я праз вашую дурасць выварачу загібелъ, тло, агонь. І вы і яны будзеце забіваць, рэзаць, граміць, як ашалененя, а пасля пакінече вялізныя могілкі. Вось чаму яшчэ я не з вамі, а з жыццём. Людзі, Надзея і я. І, можа, ты скажаш, як гэтым людзям, як мне перамагчы жаданне жыць? Я люблю, ува мне ўсё неба, а ты клічаш загібелъ... Чалавек створаны для любові.

Вашчыла. Правільна. І адзін такі, што даў сябе распяць за нас, сказаў: “Няма любові большай за тую, як нехта душу сваю паложыць за друзі свая”.

Паўза пасля гэтых слоў доўгая і страшная.

Бывай. Я жыццём рызыкаваў, едуchy да цябе. Бачу, дарэмна... Я шкадую таксама, што еў і піў тут... у доме зрадніка... На!

Адчыніўшы дзвёры, ён кідае на стол манету — яна заракатала між місак — і выходзіць... Праз хвіліну ўваходзіць Агна Вецер.

Агна. А сыночак, а што ж гэта ён крычаў пра дом зрадніка, гэты вар'ят?

Вецер. Чула?

Агна. Дзіва што. Крычаць, аж у Крычаве чуваць... Што гэта такое?

Вецер. Тое, што ён сказаў.

Агна. Пры тваім бацьку ніхто б не насмеліўся сказаць такое.

Вецер. Чаму?

Агна. Ведаў, што, пасля таго як пакіне нашу зямлю,— не пражыве і хвіліны. І потым... людзям не было прычыны казаць такое.

Вецер. Кінь, матуля. Гэты чалавек... ягоная праўда.

З двара шалёны пошчак капытоў. З месца ўзялі ў намёт.

Агна. Што ж, рассказвай тады, як ты зганьбіў сваю хату, сыне.

Вецер. Яны рыхтуюць бунт. Мноства людзей не пойдзе на яго, калі не пайду я.

Агна. Ты даў слова?

Вецер. Я даў слова.

Агна. Значыць, павінен быў ісці да канца. Наш род ніколі не кідаў слова свайго ў гной.

Вецер. Тады я не думаў пра Надзею. А тут зразумеў: жыщё, любоў — варожыя крыві, пагрому, забойству, смерці. Я стаў іншы, а яны ўсё яшчэ не разумеюць: чалавек не павінен пэцкаць рукі ў крыві. І калі ён забівае — ён перш за ўсё забівае сябе.

Агна. Мне зараз кепска. Змяя цябе малога ўкусіла — я адсмактала атруту.

Пошасць была — я ўратавала цябе. Зараз ты ведаеш такі верх зямной прамудрасці, як лаціну, а тады казаў, што вецер дзъме, бо дрэвы калоцяцца... І вось... Гэты чалавек, якога я ненавіджу, бо ён не насіў і не ратаваў цябе, кідае нам, Ветрам, такі дакор. Каб ім ягоныя дзецы ў голад давіліся.

Вецер. Не лай Вашчылу.

Агна. А хто вінен, што я яго лаю, што наш агонь зняважыл? Што гэты чалавек праз тваю віну зганьбіў твойго дзеда, бацьку, мяне. Мы — панцырныя баяры. Мы храбрасцю ў войнах адабылі сабе права нікому не цалаваць рукі і насіць меч... І ты яго годна носіш. Чыншавыя сляяне — і тыя не церпяць. Сто год не церпіць гэтая зямля. Забілі калісь войта Мікіту Звягу; пяцьдзесят год назад пабілі харугву Канажэцкага.

Вецер (іранічна). Ну-у. “Каламі і рушнікамі ў спіны штурхалі і пад нос маскоўскія дулі торкалі”.

Агна. І там быў твой дзед. А ў шэсцьсот дзесяці шостым харунжага вялікага княства Агінскага за разбой іхні разбілі. І там ваявалі Зміцер і Ілья, дзед і бацька Івана Карпача... І твой бацька, зусім малады. І тры гады назад Пжылэнцкага разбілі. І атрад карны Янкоўскага разбілі, аб чым ты і сам ведаеш. І кожны раз людзям рабілася крыху лягчэй дыхаць. А зараз прыціснулі іх, і дыхаць няма чым, а ты...

Вецер. Ма-ці, я проста не могу зараз, пакахаўши, праліваць кроў. Усё раўно, чью кроў. Гдаля, Радзівіла, Шмуйлы. Яна святая, бо яна чалавечая. З часам усе зразумеюць гэта, нават яны.

Агна. А пакуль лъюць нашу кроў, як ваду.

Вецер. Я не могу сам наклікаць час вялікай крыві. Я шчаслівы і добры, як ніхто.

Агна. Ты ведаеш, як памёр твой бацька? Што ж, час расказаць. Балабановіч угаварыў яго быць сватам да дачкі шатнага ў паляўнічым палацы князя. Бацька сказаў: “Ён накраў золата, а ты — вольная галота”. Ну, Балабановіч угаварыў бацьку... на пагібелль. Перад ганкам людзі шатнага запатрабавалі ад іх першай ганьбы: зняць шаблі і

выпрагчы коней. Бацька адмовіўся. Не трэба было ім ісці далей. Але бацька зірнуў на Балабановіча... і яны пайшлі. І засталом ім разам паставілі гуся, парсюка з чорнай падлівай і гарбуз. Адмовілі. І ТАК, што лепей бы плюнулі ў твар. І тады бацька сказаў: “Што ж, ад гусей і парсюкоў іншага нельга было і чакаць”. Шатны сказаў: “Панцырнікі сватаюцца да шляхты, ганіце іх”. Бацька сказаў: “Усе ад Адама. Але я здабыў волю мужнасцю, а ты — распустай свайго невядомага бацькі”.

Вецер. Ну так, незаконны сын Радзівіла. Але што мне да гэтых смешных крыўдаў, да прымхаў, да дурных звычаяў? Я вышэй іх. Я люблю жыццё і не хачу ліць крыві.

Агна. Бацька адаслаў Балабановіча на падмогу, а мы рыхтаваліся. А пад ранак маршалак і шатны са шляхтай абступілі і пасля перастрэлкі падпалі дом. Мяне вышягнулі з агню. А бацька страляў з гэтага вогнішча, а потым пулгакі, пісталеты стралялі ўжо самі.

Вецер. Гэтыя людзі памёрлі. А іншай крыві я не хачу.

Агна. Ратуючы ад хваробы, не ўратавала ад ганьбы. Шкада... Ветры — пасмешышча зямлі.

Вецер. Я не жадаю крыві. Ува мне зараз неба. І я так палюбіў жыццё і Надзею, што трэба баяцца, як бы я не зганьбіў сябе яшчэ горш... Вось схопяць... Ты можаш зрабіць так, каб я не пахіснуўся, каб смяяўся ім у очы, каб не стагнаў ад успамінаў у апошнюю ноч? Я не жадаю даць ім гэтае ўцехі. Я не хачу чужой крыві і не хачу ліць сваю! Ратуй мяне. Зрабі, каб я не шкадаваў іхняга жыцця і свайго. Ратуй мяне ад ганьбы!

Вецер стаў на калені.

Агна. Усе чамусьці думаюць, што маці ўсе сцерпіць, і таму просяць у яе такое, нібы яе сэрца з жалеза.

Цяжкая паўза.

Каб не казалі, што мы — ад Іуды. Каб не плявалі нам у твар...

Паўза.

Добра. Я дапамагу.

Вецер. Хутчэй. Гэта сапраўды страшна, калі на цябе плююць. І страшна ліць кроў.

Агна. Едзь у бок Кіаверцаў. Пасля, па лагчыне, на Зорны Кол ад Вялікага Каменя. З паловы шляху звяртай на Імшаны Яр. Там, дзе ён упадае ў раку, убачыш на адхоне пад вялікім дубам капаную пячору. Прыйдзі зацямна і не палі святла. Там — Чалавек... Будзе гнаць — не ідзі. Скажы яму: “Мне гэта трэба. Я ўсё ведаю і нізвашта не пайду”. Не палі святла. Паеш з ім у цемры, а раніцай едзь дадому... Ідзі. Дай табе бог сілы ў апошнюю, у клятую гэтую гадзіну.

Вечер накідае плашч.

Толькі помні. У самы страшны час... У гэтым лесе... У яры... у гэтай нары без святла — Чалавек. Помні, там Чалавек.

Ізноў цемра, і нач, і шум дрэў, і галоп наўскапыт.

Дрэвы пяюць пад ветрам,
Дождж як варожы свінец.
Конь скача ў дзікія нетры,
Дзе нач чакае мяне.
І конь безнадзейнасць чуе,
Што схопіць нас у яры...
Як кроў праліваець мне людскую,
Калі Сонца ўва мне гарыць?!
Мне Любові трэба пазбыцца,—
Бо на пласе народ мой ляжыць.
Як мне з раю светлага у пекла спусціцца?!

Безнадзейнасць!
Безнадаўнасць!
Памажы!
Памажы!
Памажы!!!

Аддаляецца пошчак капытоў.

Карціна II

Ноч. Пячора. Яна асветлена голькі жарам у дальнін яе закутку ды святлом зор за шырокін уваходам. Таму ўсю першую палову карціны замест людзей мы бачым голькі іхня цені ды чуем іхня галасы. У паўцемры ледзь можна ўгадаць абрысы пня, які замяняе стол, ствол дрэва замест лаўкі ды шырокая ложа,

засцеленае шкурамі. За атварам-уваходам сілуэты дрэў і за імі — месячная дарожка на паверхні ракі.

Здалёк — тупат капытоу. Пасля ён сціхае, і ў атворы з'яўляецца цень. Гэта Вецер.

Вецер. Гэй, гаспадар... Есць тут хто-небудзь? (Уваходзіць, наляцеў на пень стала, ледзь не скінуў нейкі гарлач, але падхапіў яго.) Вогнішча, значыць, нехта ёсць... Гу! Есць нехта? (Паўза.) А ўрэшце, трасца яго бяры, гэтага невядомага. Проста трэба ў Крычаў. Проста трэба было добра пратрэсціся на кані, а то заседзеўся. Проста трэба знайсці сілы трymацца да канца. Захоча Надзея са мною — хай ідзе. А не, то будзе яна скора вольная. Каб не абяцаў маці — не трэба было сюды ехаць... То вярнуся дамоў.

Няма гаспадара.

Нечы Цень засланіў уваход. Пасля далятае адтуль спалоханы голас.

Цень. Нашто ты прыйшоў, чалавек? Пакуль не позна, пакуль не сядзеў тут — бяжы адсюль. Бяжы хутчэй. Сюды прыходзяць толькі...

Вецер (узвіўся). Толькі смялейшыя, ты хочаш сказаць? А хто табе даў права лічыць мяне горшым за іх?

Цень. Я прашу цябе, уцякай... Бяжы стрымгалоў... Адсюль дарогі няма.

Вецер (зухавата). А я яе й не шукаю. А ўцякаць? Ну не.

Цень. Ты не ведаеш, што я...

Вецер (перабіў яго). Чакай. Я не пытаюся ў цябе, хто ты і што ты. А я — ведай — я зброяр панцырных баяраў Васіль Вецер з Крычава. Я шукаю прыстанішча на ўсю ноч. І таму — мне так сказаі: “Не палі агню, не кажы вічога. Я і так усё ведаю”.

Цень. Ты б лепей ішоў прэч, чалавеча. Тут толькі адна жанчына прыносіць ежу і пакідае на пні за добрую сотню кроکаў. Я зусім адзін ужо шмат год.

Вецер. Ты гоніш госця?

Цень. Да мяне ў госці прыходзяць толькі тыя, якім нічога ўясо не патрэбна.

Вецер. Ну вось, а мне якраз гэтага і трэба. Зразумеў? Залазь сюды.

Цень. Ідзі. Прашу цябе найменнем маткі тваёй.

Вецер. Яна сама і паслала мяне.

Цень. Са-ма-а?

Вецер. Так. І хопіць балабоніць. Лезь сюды. Будзем вячэраць.

Ён вымае з сакваў і раскладае на пні ежу. Вялізны чорны Цень палез у атвор і прысцеў да стала.

Еш, чалавеча.

Цень. Смачна. Я амаль ніколі не ем свежага, бо і адкуль? Толькі як жанчына прынясе. А так — ем карэнні, стаўлю пасткі на зайцоў... Цяжка робіцца на зямлі. Вялікая навала ідзе на край. Я даўно не бачыў людзей, але сёння зноў білі гакаўніцы недзе над Сожам. Уцекачы бягучы некуды, але сюды яны не заходаяць, не... Гэта першы. І дзе толькі людзі не шукаюць спакою?.. Так, білі гакаўніцы... І нешта гарэла, языкі шугалі ў паветра.

Вецер. Дай руку... Не бойся, брат.

Цень. Можа-а...

Вецер. Не бойся, брат. Я з табою. Дай руку.

Цень. На, брат мой... Бог мой, хатняе сала... А ў мяне няма хатняга сала. Во ў мяне няма кабана. Бо і адкуль? У мяне ж і хаты няма. У мяне нара. Я ад мовы адвыкнуў. Няма ў мяне суседзяў, каб па-свойму з імі пагаварыць. Суседзі ў мяне — совы ды ваўкі. З імі па-беларуску не пагаворыш. Я зусім бедны... Во, соль... А ў мяне няма солі. Я зусім бедны... А хлеб... такі мяккі, так пахне, такі пульхны. А я не могу пасеяць свайго хлеба, а каб пасеяў, то яго стравілі б дзікі... А каб не стравілі — дзе б я яго змалоў, дзе тая печка, у якой бы я яго спёк? Я не адзін такі. Усе браты і сёстры, увесь мой народ такі. Але мне горш за ўсіх. Хата... сала (голос ягоны сарваўся)... хлеб (плача).

Вецер. Супакойся... Ну... ну... ну што ты такі няшчасны? (Бярэ яго за руку.) Ты ўсё ж вольны тут.

Чуваць тупат капытоў. Пасля ён сціхае і ў атворм з'яўляецца некалькі постацяў. Гэта Камікар, пара служак і браты Іцкавічы.

Камікар. Гэй, барсук!

Цень. Вось яна, мая воля.

Камікар. Вылазь з нары... Войт з Кіаверцаў данёс, што да цябе прыскакаў нейкі чалавек.

Цень. Дайце мне спакой. Я і так няшчасны і бедны. Чаго вы хочаце? Чаго вы здзекуецеся а мяне так? Што я вам зрабіў? За што! За што!

Гдалъ. Аддай чалавека. Ходзіць наччу — значыць, ён такі мужыцкая басяцкая морда і бандзюк. Наваколле ў так бочку з порахам.

Шмуйла. Ну!

Цень. Не чадайце мяне. Я нікому не перашкаджаю.

Шмуйла. Мы й не зачэпім. Жывеш там — ну і жыві. Але гэтага аддай.

Небяспека. Служкі яго прыстрэляць і закідаюць жарам.

Цень. Не.

Гдаль. Мае людзі міт стрэльбы. Будзем стралаць у пячору.

Цень. Злітуюцеся, добрыя людзі. Што я зрабіў? Я хачу толькі памерці тут.

Шмуйла. У твой час — і ты памрэш. Але гэты туляга памрэ зараз.

Цень. Літасці.

Вецер. Чакай, я ім зараз адкажу.

Шмуйла. О! Яшчэ голас. Выдавай!

Цень. Не (бярэ каля атвому лук і калчан). Гэта я ім зараз адкажу, калі яны хочуць узяць у мяне нават госця. (І тут мяккі, слабы і ласкавы ягоны голас раптам загрымеў, як труба.) Вы! Вось туту мяне лук! Па наканечніку кожнай стралы я праводжу рукой. Вы ведаецце, што гэта значыць: нават драпіна ад такой стралы. Вы здохнече. Не адбірайце. Пакіньце нам нашы норы і магчымасць здохнуць у іх. Есць такое, што нельга адабраць нават у нас.

Пускае ў атвorum стралу. Енк.

Гдаль. Вуй! Трапіў?

Камісар. Не.

Вецер. Чакай, мы асветлім іх.

Кідае ў вогнішча лаўжы. Бярэ галавешку і кідае ў атвorum, адначасова стрэліўши.

Шмуйла. Наперад, служкі!

Цень. Не страляй, госць. Мае стрэлы страшнейшыя. Камісар, служка, Іцкавічы, смярдзючае адроддзе пекла. Вы памрэце. На! На! На!

Ляцяць стрэлы. За ўваходам у пячору ўжо рык і выццё.

Гдаль. І нашто пакі банкет?

Шмуйла. Назад! Назад! Кадохес на вашыя галовы!

Камісар. Уця-кай-ма!!!

Шалёны тупат капытоў рапдрёр моч. Сціхнуў. Вогнішча зырка асвятліла пячору. І стала відаць, што ў Чалавека чоркыя ablічча, шыя і руکі.

Чалавек. Вось. Я не даў ім цябе, брат.

Вецер (весела засмяяўся). Правільна, браце, не даў. Як мы іх! І як-к яны! Але ты малайчына! Але ты... (прыгледзеўся). Ты што, ніколі не ўмываешся? Ну хаты няма, хлеба, солі. У многіх так. Яны хочуць, каб усе мы так. Але ўжо не ўмывацца? Ну й мурза!

Чалавек (робіць да Ветра крок... і другі). Браце! Дык ты, значыць, нічога не... Ды як жа так?.. Ды я ж гнаў цябе.. Ды што ж ты нарабіў, браце?! Ды ты ведаеш, што ты на сябе наклікаў?!

Вецер (робіць крок да Чалавека). Ну й мурза! Ну й пэцкаль! (Яшчэ крок... яшчэ... і раптам у Ветра падагнуліся калені.) Гэта не гразь...

Чалавек (шэптам). Так... Так...

Вецер (у дзікім жаху, калі дыбарам устаюць валасы). ПРАКАЗА!!!

Абодва стаяць ашаломленыя.

Пракажоны (з добраю вінаватай усмешкай па твары, які падобны на львіну маску). Што ж ты спало хаўся, чалавечка? Хіба я не гнаў цябе? Чаго ты прыйшоў? Чаму ты так пакрыўдзіў мяне, сказаўшы: “я ведаю”? Ты думаў, што я нейкі схімнік ці варажбіт? А я думаў, што гэта табе бязмерна, да крайняй мяжы трэба. Часам жа чалавеку трэба... не чакаць ад жыцця нічога.

Вецер. Я не ведаў. М не парайлі... відаць, тая самая жанчына, што пакідала табе ежу на пні.

Пракажоны. Ды якое ж гэта трэба мець сэрца?!

Вецер. Трэба мець вялікае да людзей сэрца. Гэта мая маці.

Пракажоны. Ды не можа... не можа...

Вецер. Можа. І пакуль у нас ёсьць такія — з намі нічога не зробяць, мы не памром... Сядзь, чалавечка. Давай канчаць вячэру... на роўных. Я зараз не лепшы. Такі самы няшчасны, як ты. Не магу пацалаваць маці, жонку, паціснуць руку другу. Гэта нічога. Яна ведала: чалавеку часам патрэбна без надзеінасць. І мужнасць. Да канца. Як бы ні было нясцерпна і горка жыць... Як гэта здарылася з табою?

Пракажоны. Сам не ведаю. Аднойчы бачыў пракажонага. Той ішоў у балахоне, бразгаў бразготкай. З ім быў здаровы (ён здаровы і дагэтуль), які торкаў кіем у тыя

рэчы, якія былі патрэбныя хвораму. Яны прайшлі каля мяне ў дзвюх сажнях. Той здаро-
вы, а я... Трэба было пасля той сустрэчы стараніцца людзей, але ж мінула шэсць год. Я
ажаніўся. У мяне была самая цудоўная жонка. І дзеці, Ян і Сабінка. І нам было ўдосталь
хлеба свайго, і ў нас была страха. І мінула дзесяць год, і я ўбачыў на плячы пляму ў
выглядзе белага матыля. Эта белы матыль ляютнай смерці сеў на мяне. Я пайшоў да
сябра, войта з Кіаверцаў, і папрасіў сабе лапік зямлі ў пушчы, каб не дыхаць з дзецьмі
адвым паветрам. І каб я сеяў, а жонка прыходзіла жаць. Але і ксёндз і поп крычалі, што
гэта развод/ Я сказаў ім, што нават Рым дазваляе развод, калі адзін захварэў праказай. А
яны данеслі Камісару і Іцкавічам, і тыя началі крычаць, каб мы забіраліся ў пушчу і
дрыгву і здыхалі там. Я пайшоў шукаць месца, а калі вярнуўся — служкі Іцкавічай
абкружылі хату і нікога не пускалі, а хата палала. І з агню даляталі крыкі. Яны і зараз
днём і ноччу ў маіх вушах... Па мне началі страліць, калі я рваўся туды. І страха
рухнула і пахавала крыкі. І вось я ў яры, як звер. У мяне няма хаты, жонкі, дзяцей. Я
жыў літасцю адной невядомай жанчыны. Няма ў мяне ні сала, ні солі, ні хлеба.

Вецер. Як і ў твойго і майго народа.

Пракажоны. Але я яшчэ й хворы. Кепска рухаюся. Двойчы за гэты час на нас
рабілі аблавы, калі абрываала паляванне на вайкоў. Панская забава! Я самы адрынуты,
самы загнаны.

Вецер. Як твок і мой народ. Без хлеба, без страхі, без волі, без мовы, зацкаваны,
як звер, загнаны ў нару (паклаў пракажонаму руку на плячо). Ты не плач. Маці ведала,
што рабіла. Можна жыць асобна і біцца асобна... Праз некалькі год праказа з'явіцца на
лобе ці на плячы. Яна не дасць мне пацалаваць жонку і маці, пададь руку другу. Але
нават праказа не забароніць мне ўсе гэтыя гады біць, душыць, рэзаць, паліць гэтых
мярзотнікаў, Нішто не шкодзіць і пракажонаму загінуць як след. Бо лепей загіяуць
нават у катоўні, нават у агні, чым згнісці жыўцом.

Пракажоны. Чаго ты хочаш?

Вецер. Я ведаў, чаго хачу я. Працаваць у сваім двары, любіць дзяцей і суседзяў.
Нічога гэтага не дадуць, як не далі табе. Цяпер я ведаю, чаго хачу. Смерці гэтых
гадзюк, каб не паганілі зямлі.

Пракажоны. Чаго яны хочуць ад нас? Чаго яны ўсе-ўсе хочуць ад нас?!

Вецер (устае). Не плач, браце. Ніводная сляза твая не застанеца без помсты.

Бывай, брат.

Абдымае яго і цалуе.

Маці сказала праўду: “У гэтым лесе... У яры... У гэтай нары без святла — Чалавек. Помні, там Чалавек”.

Ноч. Стомлены тупат каня. Песня.

Супраць іхніх пякельных законаў
Коннік ляціць у агонь.
З ім — загнаны народ ягоны,
І бог на сцягах у яго...
Везнадзейнасць вачыма сталёвымі
Ў вочы мае глядзіць
З кожнай роднай пах мурнай дубровы.
Нельга жыць. Але што ж, будзем жыць.

Карціна III

Тое самае падвор’е, што і ў першай карціне. Толькі агні ў хаце згаслі. На ганку стаіць Агна Вецер. Здалёк далятае і сціхяе ля брамы конскі тупат. Пасля з’яўляецца з цемры, асабліва густоў перад світаннем, Васіль Вецер.

Агна. Было?

Вецер. Было.

Агна. Ненавідзіш мяне?

Вецер (спакойна). Ужо не.

Агна. Чаму?

Вецер. Разумею цябе. Гэта сапраўды жахліва, калі маці Ветру, а сын у яе не Вецер, а такі вось баязлівы вусень. І кожны мае права плюнуць...

Агна. Не, не зразумеў ты мяне. Не баязлівы — ты знайшоў бы ўрэшце сілы. Але нас давялі да краю, нас загналі ў норы. І калі ўжо лепшыя паўстаюць за свой аб’яўлены пракажоным народ...

Вецер. Ну.

Агна. То нельга, каб чалавек, які носіць прозвішча Вецер, не быў лепшы з лепшых. Мы для гэтага зашмат пакутавалі. Мы пакутамі купілі права на гэта. І калі іншыя ў бунце могуць быць праста ветрам, то шэлег табе цана, Вецер, калі ты не будзеш ураганам.

Вецер. Я і гэта разумею. Цяпер муру паміж мною і ворагам няма. Але ёсь мур паміж мною і табой. Учора я абдымаў цябе ў апошні раз. І не ведаў... Але пра гэта хопіць. Ты толькі помні, што яны паплоцяцца і за цябе, а ты заўсёды будзеш са мной. І вось што... скажы пра ўсё жонцы. М не цяжка будзе растлумачыць Надзеі ўсё. Я лягу тут.

Агна. Дурны ты. Добра. Падумай яшчэ.

Павярнулася і пайшла ў хату. Вецер сцеле пад дубам плашч. Пайшоў у хату і ўзяў з падвокання пляшку.

Вяртаючыся, запнуўся аб Лаўрэна, які спіць пад прызбай. Той узвыў праз сон:

Як якому смаркачу —

Яй за грошы не хачу.

Як якому блазну —

Па зубах я бразну.

Замармытаў і сціхнуў. Вецер сядзе на плашч. П'е.

Вецер. Зоры... Як бы гэта сказаць: “Коціца зорамі нач. Вечны абег сусвету. Даўно насяляць я пакінуў анёламі неба гэта”. Кепска.

Падае знічка.

Упала нечае шчасце. Маё. (П'е.) Бог хоча прыкуць шчасце толькі да неба. А мятушкі хапаюць яго і нясуць да людзей. Толькі са шчасцем маёй зямлі яны нешта замарудзілі. А, выдумка... Небу няма канца. (П'е.) І я такі малы перад гэтай безданню. Толькі каханне рабіла так, што цёпла. А зараз і яго няма. Памру і развеюся... ільдзістым пылам. І сусветы памруць. Якая ж я пясчынка, выключаны з сусвету... Будзе бітва. Яны палягуць або мы... і кожны будзе нас ганьбіць. Што да гэтага зорам? Пройдуць тысячи год. Што тут будзе тады? Напэўна, ніхто не будзе адбіраць у іншага хлеб і гонар. Не будае большага і меншага, эліна або іудзея. І кожная мова будзе панскай, а таго, хто яе саромеецца, будуць закідваць багном. (П'е.) Не можа быць, каб яны не зразумелі нас, зняслаўленых і абылганых. Яны ж будуць... як багі, як лебедзі, як людзі. (П'е.) І я буду сярод іх, хворы, замучаны, адрынуты. А пажадаю — буду дзе хачу. (Ён плача, а вусны ўсміхаюцца.) Хто сказаў, што я малы? Сусвет у вачах, зоры ў мозгу, галасы ўсіх людаў у сэрцы. Я пажадаю — і хутчэй настане час людзей, што магутныя, як багі.

Засынае. Аднекуль здалёк, з-за саду, голас вядзе дрымотную песню, і пад яе гукі Надзея Вецер сыходзідь а ганка, схіляецца над Васілём і цалуе яго.

— Ай, ходзь, мая Надзеечка, да мяне,
Ай, ходзь, ходзь, мая міная, да мяне:
 А ў мяне караватачка нова,
 А у мяне ды пасцелька пухова,
 А ў мяне абдыманнейка цесна,
 А ў мяне цалаваннейка ўцешна.

Надзея (цалуе ягоныя рукі). Спіш. Не чуеш.

Вецер (праз сон). Сітнягі шапочуць... Зоркі спываюць... Ты? (Абдымае яе.) П'яны я. Ой, п'яны я! (І раптам узвіўся на ногі, як уджалены.) Ой... Божа... Надзея! Ты чаго тут?

Надзея. А дзе мне быць?

Вецер. Ды ты ведаеш?.. Ды ты ведаеш? Пень дурны!!!

У бяспамяці ён ударам збівае яе на зямлю.

Ой, што ты нарабіла? Ой, што ты на-ра-бі-ла?!

Яна дацягнулася да яго на каленях і моцка абхапіла ягоныя ногі. Захлынаецца слабы, сілаваты, безнадзенны голас.

Надзея. Ну бі, бі мяне. Забі мяне. Сваёй рукой. Я ўсё адно не пайду ад цябе. Усё адно, цяпер ужо позна. Цяпер ужо позна і ўсё адно.

Ён стаіць, як саляны слуп.

Вецер. Я ж так не хацеў. Я ж так не хацеў. Прый чым тут ты?

Надзея. Прый тым, што поп казаў мае слова: “На шчасце і на гора”. Не ўсё ж мёд — трэба часам і мякіну разам есці.

Вецер. У цябе адразу пачалося з мякіны. І мёду не будзе. Нашто? Нашто ты так?!

Надзея. Я выпадкова пачула. Я чакала, пакуль ты заснеш. Бо ты ж бы прагнаў мяне. Цяпер я ўжо з табой. Усё адно, якія зробяцца твае рукі — яны песьцілі мяне ў добрую гадзіну. А сэрца тваё гэткае ж велікадушнае. Чаго б гэта я была вартая,

кінуўшы дябе аднаго ў такой бядзе?.. Ну набі ж ты мяне. Можа, я цябе, змея, тады менш кахаць буду. Зараз жа ўсё адно.

Вецер паваліўся перад ёю, цалуе ён руکі.

Вецер. Даруй мне... Даруй мне... Даруй мне...

Яна закінулася.

Я вечны... вечны... вечны з табою... Я так абразіў цябе.

Цалуе. І ў цемры голас.

Няма зараз. І потым не будзе. Я вечны... Вечны з табою...

Ціхая песня здалёк.

Пакінь, мілы, чарнабровы,
На сівым кані лятаць:
Ідзі ка мне маладой,
Вячэраньку вячэраць.
Я думала, маладзенька,
Што адна спаці лягла,
Аж я свайго міленькага
Правай ручкай абняла.

Зашумеў ад перадранішняга ветру дуб. Святлее стужка заранкі. Пачалі азываща вакол птушкі. Вецер устае з-пад плашча і слухае іх. Птушкі аж разрываюцца. І Вецер адказвае ім.

Вецер. Жыць! Жыць! Жыць! (Гэта — птушынаму хору ў шатах дуба.) Жыў!
Жыў! (Гэта — вераб'ям за плотам.) Жывы вы? Жывы вы! (Гэта — кнігаўцы, што закрычала недзе на лузе за садам.) Ну так! Ну так! (Гэта — салаўю, які спрабаваў сцвердзіць у хмызах, што ён жывы.) Жыў! Жыў! Чуеце вы? Жыў.

Маці з'явілася на ганку, убачыла Ветра і Надзега, што ахапіла ягоныя калені. У гэты момант здалёк даляцеў тупат ног і песня.

У агародзе ячмень,
А ў полі жыта.
Прыйшлі звесці да мілае,
Што мілы забіты.
Забіты, забіты,
Пахаваны ў жыце.
Чырвонаю кітаечкай
Лічыка накрыта.
Прыляцела пава,
У галоўцы пала,
Як адкрыла кітаечку
І зашчабята:
— Ці ты, мілы, ўпіуся,
Ці з каня зваліуся?
Ці ты па мне, маладзенькай,
Сільна затужыуся.

На падвор'е ўваляваеца мужыцкі атрад, узброены косамі, сякерамі, стрэльбамі. На чале — Іван Карпач.
Мужыкі цягнуць з сабою войта вёскі Кіаверцы.

Карпач. Іван Карпач. І людзі твайго наваколля, Васіль. Ты ідзеш на чале, Васіль Вецер?

Вецер. Цяпер — іду. Пачакайце трохі. (*На Надзею.*) Яна ідзе са мной. Зараджаць стрэльбы ўмее добра.

Карпач. Збірайцесь хутчэй (*да Лаўрэна, які сеў на бервяно і ачмурэла круціць галавою*). А ты што, Каубаса?

Лаўрэн. Вы на папойку, а галава баліць у мяне.

Карпач. Што, хваробы сабе купіў на жаніховы грошы? Гэ, ды ў цябе і сіняк пад вокам. Набілі. Нічога. Нічога, свята без мучаніка не бывае.

Лаўрэн. Чарку — і на край свету.

Магда. Ты, лабіду да гэткі, пойдзеш і на край свету, абы чарку.

Лаўрэн. Ба-а-ба! Тут справы мужчынскія, думаць трэба. А ты пакуль з лаўкі ляціш, дык семдзесят дум пераду маеш.

Магда. Чапяла па табе малая хадзіла, ёмашнік стары.

Лаўрэн (*выпіў*). Во цяпер і пайду. І ты збірайся. А то ў Крычаве твая карчма згарыць. Хаця...

Уся вёска згарэла —
Карчма ацалела,
Яе пагасілі,
Што чарачку пілі.
Орша эгарэла...

Магда. Сціхні ўжо, дзярыглотка, мачыморда гэткі. Добра, пайду і я, а то вайна будзе на першым сметніку.

Лаўрэн. А д-зе ж тая вайна? —

Пасярод лайна.

Магда. Ідзі-і ўжо, ідзі-і.

Вецер. Людзі! Слухайце ўсе! Ідучы на цяжкую гэтую справу, даў я перад богам, і святымі, і людзьмі, і зямлею страшнае абяцанне. Да самай нашай перамогі або да самай маёй загібелі ніхто не павінен дакранацца да мяне, акрамя маёй жонкі. І я ні да каго не павінен дакранацца, акрамя як да яе.

Агна. І да мяне.

Уладна абхапіпа ягоную галаву, прыцягнула яе да сябе і пацалавала сына ў лоб.

Карпач. Што ты яго, як на крыж?

Агна. Так. І да мяне. Толькі вось яна і я маем права дакранацца да яго, падводзіць яму каня, падаваць яму ваду. Толькі мы маем права нават выцягнуць яго параненага з бітвы. Астатнія — не.

Вецер. Што ты яшчэ нарабіла?

Агна. А ты што думаеш, я кіну цябе аднаго?

Вецер. Астатнія — не. Я даў страшнае абяцанне, страшную і апошнюю клятву. Я да каго дакрануся ці нехта да мяне дакранеца, акрамя вось іх,— той чалавек памрэ. Або тут жа, на месцы, уражаны небам. Або павольна, за гады, жыўцом згніе! Чу еце?! Або на месцы, або жыўцом?! І клятву гэтую ўмацавала перад вялікім богам зямлі нашай мая маці. І хто здрадзіць нам, хто прадасць нас — на таго я накладу руку і той згіне! І клятву ту ю ўмацавала мая маці.

Цалуе зямлю ля яе ног.

Мы попел размяцем ад іхніх дамоў і палацаў. Клянуся, гэта праўда. Як праўда, што далонь мая нясе ворагу смерць!

Карпач. Чары? А хлуслівия ці праўдзівия?

Вецер. На жаль, праўдзівия.

Лаўрэн (з-за спін, дурасліва). Быць ет-тага не можа.

Надзея. Праўда, і мая таксама. Рука. Нясе.

Лаўрэн. Ет-тага быць не мож-жа.

Агна. Праўда, як тое, што смертаносная цяпер і мая рука.

Лаўрэн. Ды н-не мож-жа ет-тага быць.

Агна. Мы трох далі гэтае абязанне.

Лаўрэн. Ды ет-тага быць...

Магда (нечакана сур'ёзна). Сціхні, звяга. Тут нешта сур'ёзнае.

Карпач. Чым вы давядзене гэта?

Вецер. Ну, па-першае, чалавек можа згнісці і праз год. А па-другое, хто гэта насмеліца, толькі каб давесці, забіць чалавека?

Карпач. А гэта гледзячы якога чалавека. Лю-дзі! Гэтага сюды!

Мужыкі падвялі да іх войта з Кіаверцаў.

Вось войт з Кіаверцаў. Апошні кавалак шкуры, што не здзерлі Іцкавічы,—
здзёр ён. Правер на ім сваю клятву, Вецер.

Войт (дужа спалоханы). Якое права?! Хто тут падбухторвае? На плаху захацелі?!

Карпач. Гэтай ноччу ён данёс Іцкавічам, што нехта хаваецца ў пракажонага.

Вецер. Ну а каб і хаваўся... Каб, скажам, ён... або я... (набліжаецца да войта).

Каб, скажам, я? Якая яму справа?

Войт (цьмяна прадчуваючы нешта). Не смееш! Не сме...

Вецер. Да каго дакрануся — той чалавек памрэ.

Карпач. А за некалькі год гэта ён данёс на друга, і тыя спалілі хату няшчаснага з жонкай і дзецьмі.

Вецер. Або згніе, або — на месцы, уражаны небам.

Войт. Не! Не! Не хачу! Пусціце! Не магу-у!

Карпач. А тады — мог. А за многа год да таго вёў служак на хату твойго бацькі. І дом таксама гарэў, з чалавекам.

Агна. То гэта ён. Дакраніся, Вецер. А пасля я.

Войт. Імем бога! Не-а! Не-а! Брудныя свінні! Не трэба чапаць мяне.

Вецер. І далонь мая нясе ворагу смерць.

Войт. Не-е-е-е!!! (У панічным жаху.) Ён не клят-ву! Ён!

Вецер кібы прыпячатаў далонь яму да лоба. Крык абарваўся. Усе глядзяць, як войт пакінуў звівацца, стаў як скамянелы, а пасля рухнуў на зямлю, як падсечанае дрэва. Мёртвая цішыня.

Карпач (падышоў і варухнуў яго наском чобата). Гатовы... То ты што, на самай справе?

Агна. Ён на самай справе. Хто дакранецца нас... хто дакранецца яго,— я змацавала, а ён даў слова,— той памрэ.

Вецер. О божа! З аднаго страху... (Уголос.) Куды гэтага?

Агна. Кінуць яго ў тварыла з нягашанай вапнай... Не будзе яго — не будзе і праклёну.

Народ стаіць, як уражаны Перуном.

Добра. Бывайце, дзеці. Не заклінаю вас ад стрэлу чужынскага, ад сухоты агнявой, ад корда, і шаблі, і пісталета, і доўбні, і ад стралы. Калі вам і мне суджана памерці — мы памрэм іначай. Але на ворага вашага перад бітвай нападзе трасенне ступіц і жылы падкаленнай, і нядужас্প руکі, і цемра ў вачах, і жах смяротны, як у гэтага... і ён памрэ таксама верна, як вось гэты, што ляжыць перад вами.

Карпач. Не цалую тваёй рукі. М не яшчэ трэба жыць. Але людзі! Людзі! Гэта маці Ветра... Хіба яна маці Ветра?.. Яна маці нашага ўрагану!

Мужыкі моўчкі падымоць зброю ўгору.

Маці ўрагану.

Цемра, тупаг ног і пошчак капытоў.

Захрабошчуць пад доўбнямі латы.

Звон на могілках поўнач прабіў.

Скача ў цемры помста на катай,

Вый, магнат. Замахні ся! Бі!

ДЗЕЯ ДРУГАЯ

Карціна IV

Вялізная святліца ў карчме Магды Мякен'кай. Злева — паліцы з сулеямі і пляшкамі, бочки. Перад усім гэтым — стойка. За стойкаю — ачаг і дзвёры ў кухаварню. У дальніы левым куце — дзвёры на вуліцу. Тры вакенцы ў задній сцяне, адно — у правай. За імі роў, валы і над імі драўляныя муры і цагельныя, “бутавыя”, вежы Крычаўскага замка. Пад сценамі доўгае “Г” стала, лавы вакол яго. Стаяць дзве-тры бочки ў якасці дадатковых сталоў. За стойкай Магда, ля яе дудар Яўхім Хмыз. За вялікім столом сядзяць у кампаніі з куфлямі поп з Бесавічаў і поп Антох Крапіла.

Антох. Іцкавічы — цю-цию! Няма іх. Свой у нас цяпер арандатар.

Поп з Бесавічаў (сербануўшы). А табе што, ойча? Яны, як іудзеі, да цябе, папа, справы не мелі. Ты што пры іх, што пры Храптовічу наліжашся, як папова свіння, дый канец.

Антох. Ну і ты ледзь не кожны дзень п'яны як гразь. Але ты з распусты п'яны. А я — з жаласці да людзей, да парофіян сваіх.

Поп. Мялі, млын. Проста яны, абдзёртыя, табе за хрышчэнне ды адпяванне заплаціць не могуць, вось ты і точыш зубы на Іцкавічаў.

Антох. Бо ў мяне сумленне. Яно не дазваляе з голага ўзяць. А ты як? Ты з сыноў жабрака добра га каня вымагаў за адпяванне. А не было яго, то нябожчыка пахавалі неадпетага, як сабаку. Тры дні людзі на каленях стаялі, пакуль не згадзіўся магілу адпець... за мерку пшаніцы.

Поп. А чаго ты п'еш са мною? Унь як зямля напіўся.

Антох. Гэта ты падсеў. Праўда, людзі?

Магда з Яўхімам. Так... Анягож... Падсеў.

Антох. Падсеў. І лепей бы я з бесам піў, чым з папом, які з Бесавічаў.

Поп. Ой, заклею я твой вобраз.

Антох. Паспрабуй, асёл Валаамаў.

Магда. Цыш!

Яўхім. Не хапала яшчэ, каб папы пабіліся.

Магда. У мяне не паб'юцца. Я іх — жыва.

Яўхім. І праўда, У цябе бойка толькі, пакуль ты не ўмяшаешся. Гэта ж за дзесяць год ніводнага членапсавання.

Антох. Дзіва што. Грудзі — як дзве машыны сценабітныя... Азадак — вось як гэтыя дзве бочкі. А мы што? Мы людзі звычайныя, дзе ўстаяць?

Магда (улешчаная). Добра-добра. Толькі без бойкі.

Яўхім. Няма чаго сварыцца. І новы арандатар тут, і дзярэ, як свой. І пры тых, і пры ім на азадках нашых як ячмень малацілі,

Магда. Іцкавічам усё заплочана. І хай коцяцца.

Антох. У тым і справа...

Яўхім. ...Што не ўсё заплочана. Што яны яшчэ тут і нейкія рэшткі выбіваюць. І як бы гэтыя рэшткі не былі апошній нашай кашуляй.

Магда. Ветра зваць трэба. Не п'яногу Васку, а Васіля. Ён ім толькі руку пакажа — жыва навостраць лыжы.

Поп. Забабоны ерэтыцкія! Язычаскія. Хто гэта, акрамя бога, можа,.. дотыкам рукі?..

Магда. А ты нас з Лаўрэнам спытай, як войт з Кіаверцаў, нібы ад Перуна, рухнуў.

Поп. За вашыя супрацьзаконныя намеры вас з Лаўрэнам трэба... у вязніцу.

Магда. А ты з намі, ці што, быў, што ведаеш, намеры там у нас або ўжо нешта болып сур'ёзнае? Ці мо ляжаў з намі?

Поп. Цьху, бясоўскае адроддэе.

Магда (прыўзняла яго за шкірку). Хто тут бясоўскі? Хто з Бесавічаў? Я ці ты?

Поп. Ай, эпіцім'ю накладу.

Антох. У порткі ты накладзеш. Ды кінь ты яго.

Магда. Ужо кінула.

Яўхім. Ай, баба! Ай, баба, як Пярун!

У карчму ўвальваюцца браты Іцкавічы э вартай, Камікар і Павел Цялецкі, крычаўскі “губернатар”.

Гдалъ. Ай, б'юцца. Ну, як барапы. Ну, як пеўні.

Шмуйла. Здароў, Магда.

Магда. Здаровы былі. Нашто завіталі?

Шмуйла. Скора з'едзем. А пакуль — даўжок за табой.

Магда. Што-о? Які даўжок?

Гдаль. Апошні даўжок перад тым, як новы арандатар даб'еца таго, чаго мы не дабіліся, і прымусіць гэтую карчму па бервяну разнесці.

Магда. Я-ак?

Цялецкі. А так. Пабудова пры рове. Значыць, бліжэй чым дзесяць сажняў ад замка. А гэта значыць, вораг можа яе разнесці і з яе праз роў мост накідаць.

Магда. Калі вораг прыйдзе — ён і за пяцьсот сажняў бярвенні паднясе. Ён не задумaeцца і ўвесь горад на мост разабраець. Але верна і тое, што, як вораг прыйдзе, я гэтую карчму сваёй рукой падпалаю.

Яўхім Хмыз негрыкметна выбраўся з-за стойкі ў дзвёры.

Цялецкі. Добра, пра гэта пасля. А цяпер ты кажы, камісар.

Камісар (хавае вочы). Доўг за табой, Магда. А які — хай скажа вельмішаноўны пан Гдаль.

Магда. Ой, камісар, не крыві душой. Яны пойдуць — ты застанешся.

Камісар. Ведаю, але... паднявольны.

Гдаль. Семдзесят злотых з цябе.

Магда. Гда-аль!

Гдаль. Вочы мне лопні, скула мне на язык.

Магда (дастae і кідаe на стойку некалькі драўляных планак). Вось насы, біркі. Давай твае паловы. Складзем і паглядзім, што на носе зарублена.

Шмуйла. Няма ў нас ніякіх насоў! Адкуль насы?

За вокнамі ў гэты момант зароўла трывожная дуда.

Антох (падпывае).

Дуды над хлопцамі выноць трывожна.

Над полем бітвы спявае рог.

Тапчыце зямлю, легіёны божыя!

Наперадзе — вораг! Над вамі — бог!

Цялецкі. Гэта што?

Гдаль. Гэта значыць — хутчэй грошки, Магда. Адна ты тут не паддалася са сваёй карчмою. Напаследак — паддасіся.

Поп. Размячыце, размячыце гэты вярцеп.

Магда. Ах ты, выпоўзіна!!

Поп. Хго гэта — божыя легіёны? Тыя галадранцы? И бог наш — з імі?

Антох. Тапчыце зямлю, легіёны божыя!

За вамі ваш край. И з вамі — ваш бог!

Магда. Вось біркі!

Цялецкі. Біркі не папера. Дзе папера?

Магда. Дык былы камісар Гарноўскі ўзяў. Сказаў, што ўсё скасаванае,— і ўзяў.

Гдань. Гарноўскі? А я такі што да яго маю?

Шмуйла. Узяў і ўзяў. Што, мы ўзялі? Рукі нашы адсохні, як мы тыя паперы ад вас забіралі!

Антох. Падстаўны камісар!

Камісар. Змоўч!

Магда (бярэ, як меч, востры пожаг). Паспрабуйце толькі крануць чаго.

Гдань. Варта! Вазьміце яе, загаліце ды пасадзіце ў ачаг, калі не адумaeцца.

Магда ўзняла пожаг. Антох палез з-за стала на выручку. У гэты момант увальваюцца ў дзвёры мяшчане на чале з Вашчылам, Лаўрэнам, Іванам Карпачом, Ільёй, ягоным бацькам, пісарам Бачко і Яўхімам.

Вашчыла. Так, каго гэта тут — у ачаг?

Магда. Мяне. Унь біркі, а ён доўг заплочаны патрабуе, карчму пагражае размятаць.

Шмуйла. Доўг не заплочаны! Паперы дзе? Пра камісара вярзе нешта.

Вашчыла. Ведаem пра даўгі. Гой падстаўны камісар квіткі аб уплаце сабраў. А квіткоў тых за ўплочаны чынш было на дзвесце тысяч. Дый знік з імі.

Гдань. Не чуў пра квіткі. Вінен мне горад давесце тысяч. Пакуль не атрымаю — не пайду.

Карпач. У кішэні яны ўжо ў цябе. Другі раз выбіваеш!

Магда. Біркі засталіся!

Ніхто не бачыць, што поп з Бесавічаў перадае “насы” Шмуйлу і той цішком кідае іх у ачаг.

Карпач. И той падстаўны камісар даў пісьмовае распараджэнне на абарону жыхароў ад гвалту.

Спыніўся ў дзвярах Вецер з узброенымі людзьмі.

Ілья Карпач. Але Шмуйла пасля ўцёкаў камісара тую паперу ў прысутнасці мужыкоў падзёр.

Гдаль. Квіткоў аб уплаце няма. І бірак няма.

Ілья. Біркі ў людзей пабоямі паадбіраў.

Магда. Біркі! Дзе мае біркі?

Лаурэн (дастасе з ачага абгарэлы пучок, узмахнуў им — на канцы заскакаў агенъчык). Вось яны, твае біркі.

Магда. Бо-о-ожа! Што ж рабіць? Аспіды! Васі-ліскі!

Лаурэн (рушыў з пучком на арандатараў). Нічо-га! Я ім зараз агнём на мордах уплату той пазыкі выкарбую... Каб памяталі на ўсё жыццё.

Гдаль. Камісар той быў часовы, а я — заўсёдны. І плаціў грошы князю згодна контракту. Таму калі й душу дастану з мужыка — адказваць не буду.

Лаурэн (насоўваецца). А гата мы паглядзім, галава карэлай! Бачыш, агенъчыку з пекла табе прынёс.

Шмуйла. Гвалт!

Бачко. Камісары гэтая — толькі расходы!

Ілья. На іх і на світу!

Бачко. І нічога добра, акрамя гною пасля іх!

Яўхім. Нічога не далі камісары! І надзей не пакінулі!

Ілья. Яшчэ дзвесце тысяч! Не ўратуюць скаргі!

Бачко. Мужыкі! Супраціўляйцеся! Біцеся!

Лаурэн (паднёс агонь да ablічча Гдалі). Ну-у...

Вецер. Ці-ха, мужык! Ці-ха! (Цішыня.) Та-ак, другую шкуру двераце, манюкі? Вось ён, мужыкі, пачатак пачаткаў. (Спакойна.) Не рабунак, не здзек, нават не біццё.

Падман узніяў нас на ногі. Адыдзі, Лаурэн. Ну, давай, Гдаль. Валі адсюль. Чаго адступаеш? (Гдаль паспрабаеў прарвацца да дзвярэй, але Вецер перагарадзіў рукамі калідор з людзей.) Не, браток. Не атрымаецца. Ты адсюль не як сумленны п'янюга выйдзеш, не праз дзвёры. Мае людзі сёння ў дзесяці дварах даўгавыя кнігі спалілі.

Чуеш, Вашчыла? У растаўшчыка Аляксандра Вуці. І ў іншых растаўшчыкоў знішчылі судовыя рашэнні, паперы па абвязках, закладныя паперы на сенажаці, судовыя рашэнні на права валодання зямлёй, адабранай у бедных. І пазыковыя абвязкі ў Міхала Аніскевіча, арандатара Мойшы Айзіковіча, у многіх багатых купцоў, і майго адабралі і раздалі. У Старым Стане ў багатыра Галайды аднялі і раздалі майна бедным не менш як на дзесяць тысяч. На жаль, і без ахвяр не абышлося. У Геранімаве купец Міхал

Белавіщень, што наваколле разарыў і людзей біў да смерці, узду маў супраціўляцца. То забілі яго і ягонага цесця Сымона. Не мог я мужыкоў стрымаць. (Да Гдаля.) То ня ўжо такую гніду пашкадуем? Чаго адступаеш? Не бойся. Замест давольнай нашай смерці ты — адразу. А кнігі твае — у агонь. Не бойся, Магда. Яны твае квіткі ў агонь, а мы іх — у агонь. Вось я сам (працягвае руکі — Г达尔 забіўся і нема закрычаў). А мо хай ідзе? Без даўгавых распісак, без грошай, голы? Га, мужыкі?

Поп. Не выпускаць! Вернуцца, агаранскае адроддзе!

Антох. Ды хай ідуць. Нашто адбіраць душу? Сваю маем.

Бачко. Не маюць яны душы.

Антох. Яяы не маюць. Мы маем.

Вашчыла. Ладна. Хай ідуць.

Карпач. Толькі не дзвярыма. Дзвёры — для высакародных п'яног.

Ілья. У вокны хай.

Вецер. І калі вы бліжэй Слуцка спыніцесь — наракайце на сябе. З марскога дна дастанем. Ну...

Тыя пачынаюць выбірацца ў вокны. Сумятня. Цялецкі і Г达尔 заселі.

Гэй, мужыкі, падмагніце ім. Гэтага — касой прышпорце, а гэтаму — выслятка.

Поле “бою” ачысцілася. Усе пераглядаюцца, і раптам — рогат.

Вось. Прынеслі яны нам такі акіян крыўды, такое бяспраўе нязменнае і вечнае, што ўсе зdryгануліся, нават зямля (пошчак капытоў). Хай ідуць туды, дзе іх чакаюць... А мы... нам, мужыкі, трэба трymацца, як мур. Шкоды мы асаблівай пакуль не нарабілі. Значыць, жорстка слухацца загаду, парадак у горадзе трymаць, як у манастыры.

Антох. Крый божа.

Вашчыла. І нікога не забіваць.

Вецер. Так, самі душу маем. Не забіваць.

Поп. А Белавітня з цесцем куды спішаце?

Вецер. Кепска атрымалася. Але ён смертабойнічаў, у людзей майно адбіраочы.

Дый тут узду маў страляць. Не стрымаліся людзі.

Антох (папу). Ты ўжо не вякай, Божай дабраданасцю гандлюеш, а туды ж...

Карпач. І праўда. О-ой трymайся, поп з Бесаві-чаў. Як бы мы цябе не прымусілі замест вядра царкоўнага віна выхлябтаць вядро воцату.

Поп. Ды я што? Я з вамі.

Ілья. Але кнігі пазык усе спаліць. Да чыста.

Бачко. І справядлівасць усім.

Поп. І трэба суплікантаў, скаржнікаў паслаць да князя ў Белую Падляшскую.

Хай лобам б'юць.

Бачко. І тое праўда.

Вашчыла. Ты і скаргу напішаши. Быць табе пісарам новай рады, бо Вецер, бач, здуру прысягу даў ні да каго не дакранацца, пакуль не пераможам або не памром.

Вецер. Ну даў... Ну здуру.

Вашчыла. А скаргу? Скаргу чаму ж не паслаць. Арандароў няма.

Карпач. Князь зразумее.

Яўхім (бярэ дуду). Ох, і жыщё будзе.

Былі ў бацькі троны — ух я!

Ды ўсе ж яны Васілі — ух я!

Лаўрэн. Гэта Вашчыла ды два Ветры.

Яўхім.

Адзін козы пасе,

Другі лапці пляце.

А дзе гэта трэці Васіль? Ён якія такія лапці пляце?

Магда. За гэтым шалапутам вока ды вока.

Ужо некаторы час за воккамі скача нейкі слабы водсвет, які цяпер разліваецца ў зарыва. Пасля далятаюць
адтуль лямант, праклённы, гвалт.

Карпач. Што такое?

Ілья. А гэта ці не трэці браток-Васілёк? Васка Вецер.

Вашчыла (мужыкам). Ідзіце паглядзіде. І калі што — спыніце брыду.

Тыя пайшлі.

Вецер (да Ільі). Ты якое права маеш думаць кепска пра майго стрыечніка?

Ілья. Стуліся, Вецер. Па куль ты купцоў, растаўшчыкоў, глытаёў граміў, пакуль ты распіскі кабальныя паліў — брацік твой, падбухтораны новым арандатарам, нашым, Хрыптовічам, сваёй крыві чалавекам, швэндаўся п'яны па яўрэях, нават бедных, і пагражай, што вось паліць вас будзем і што вось будзе пагром.

Вецер. Праўда?

Лаўрэн. Так. І казаў, што можа той пагром ад хаты адвесці. І багатыя яўрэі яму грошы давалі.

Магда. І гарэлкай пайлі, бо пасылалі да мяне. Ходзіць увесь час як гразь.

Урываецца Бачко, які пайшоў з мужыкамі.

Бачко. Пажар! Жыдоўскі канец гарыць! З вуліцы ў вуліцу. Вецер падпаліў з сябрамі.

Вецер (ціха). Вось яно. І як жа я не хацеў у бунт, у разбой гэты ісці.

Падплальшчыкі цёмныя, забойцы. Абы да гарэлкі дарвацца. Але цяпер... цяпер ужо дарогі назад няма. Цяпер ужо хаця й бляваць хочацца, а — з імі.

Вашчыла (Ілья і Бачко). Бяжыце, уздымайце людзей. Гасіць. Гасіць, не шкадуючы шкуры.

Поп. А нашто? Цяпер ужо войска ўсё адно прыйдзе. Цяпер — у кулаку трymацца трэба і на розныя соплі часу няма. Няхай іхня Суркі над сваімі бебехамі павыюць. (Ён зусім сп'янеў.) “А зэйдэлэ, а бобэлэ! Уй-ю-юй!..” Хрыста нашто распялі?

Вашчыла. Ці-ха, поп! Цябе не білі, але я, імем сваіх ста пяцідзесяці бізунуў...
Хай розны лёс, хай іншая кроў, але... кажы, Антох... З пісання,

Антох. ...Хай розная кроў. Але перад богам — усе браты на свеце! (Ціха, апусciўшы вочы.) Гэта не з пісання, але гэта праўда...

Магда. Праўда перад тым самым Христом.

Дзверы расчыуліся ад удара Ільёвай нагі. За ім, у апачэнні яго людзей, уваляваюцца некалькі растррапаных людзей, а сярод іх моцна пабіты Мендл Кеймах і моцна п'яны, расхрыстаны Васка Вецер.

Вашчыла. Яны што, парсюка смакталі?

Ілья. Бачко з людамі гасіць пажар. А гэтых вось граміл узялі. Яны... Мендула Кеймаха білі на горкі яблык. І кузню ягоную хацелі падпаліць.

Лаўрэн. Гэх, пагулялі!

Васка. А гэта што тут? Там жыдоўскі шабас, тут — чарнакніжны. І ўжо што адна вядзьмарка ды ёсць.

Магда. А я вось, калі я вядзьмарка, цябе — ступай!

Васка. І бра-атухна тут! Здароў, братка! Здароў ц-цёплай кампані! У карчме седзіцё?.. Ад пажару, ад відовішча такога мяне ўзялі? Ну, добра хаця, што ў карчму. Налі (кідае на стойку жменю манет).

Магда. Я за крадзенае не наліваю.

Васка. У каго крадзенае? У гэтых пейсатых разбойнікаў сумленна адабранае!

Магда. Гэта ты ў каго адабраў? У Іцкавічаў?

Карпач. Іцкавічы зараз далёка. Ім у пэўным месцы агнём пячэ.

Лаўрэн. Гэта ты ў Ёськавых дзяцей узяў, што і сала з'ядуць цішком, калі дасі, каб з голаду не здохнуць?

Магда. У Двойры-ўдавы з падпаленай хаты выцягнуў? Ці вось у гэтага, у Менду ўзяў? Кеймах, што яны табе зрабілі?

Менду (разгойдваеща), О Адана! Рукі.

Васка. У крыві твае рукі!

Ілья. У крыві. За шулы трymаўся, у кузню не пушчай.

Вашчыла. Твае людзі яўрэйскі канец падпалі?

Васка. Угу, і сінагогу. Дымко-ом пайшла! Лупі-і, Янка, тут табе бог, тут табе п'янка!

Поп. Аб веры дбаеш. Сто грахоў з цябе.

Вашчыла. За веру, праўда, стаяць трэба. А ты як думаеш, Антох?

Антох. Мяне за гэта згнаіць могуць. Але, па-моіму, бог адзін. Толькі імёны розныя. Як маці ў нас “маці”, а ў хахлоў “ненька”. Імёны розныя, а маці — чыста ва ўсіх адна.

Менду. Мамеле. Рукі.

Магда. Баліць рукі. Зараз вось...

Дастае чистую анучу, льє гарэлку з пляшкі на рукі.

Менду. Рукі. За што яны... з мордамі так імі страшны мі. А халупа гарыць.

Васка. А ад Іцкавічаў вашых нашы хаты не гарэлі? А забітых імі куды падзець? Усё жыццё як вол пад ярмом. Усё жыццё пад плёткай, усё жыццё на мякіне. Усё жыццё нагаладзь.

Менду. І накрыцца жонцы з дзецьмі няма чым.

Васка. Ну так, усе блохі згарэлі. А што ваши Іцкавічы з нас, як блохі, апошнюю кроў смакталі? Па кроплі. Я ўдосталь не еў. І дзеці мае не елі. Усіх вас, разам з павамі, кніжнікамі, багамазамі, растваўшчыкамі... Дзеці мае не елі!

Мендел. Рукі. Што цяпер без іх мае дзеці есці будуць? Няма нічога.

Карпач (з цяжкасцю ўздымае гіру ля стойкі). На, Мендел. (Той нечакана лёгка ўзняў гіру.) Бач ты яе як. Ты ж каваль. Трахні яго гэтай гірай па галаве — і разлік.

Ілья. Галава ў яго выпрымае. Што ёй?

Мендел (раняе гіру). Не магу... Ай, куды бедным падзецда?.. Уй, калі ж хлеба ніхто за так не дае!.. Рукі.

Вецер. Ну так, рукі. Зусім яны чорныя, рукі. У цябе, Васка, бялейшыя. Дык гэта праўда, стрыечны брат, што ты з багатых жыдоў гроши вымагаў і казаў, што тады пагром адвядзеш?

Васка. А што? Што? З крывасмокаў?! Я не еў з-за іх... каб сътым... Племя ўсё іхняе пад корань!

Вецер. І цяпер пра ўсіх нас будуць казаць, што мы лагромшчыкі і вымагальнікі. І праўду нават над страшнай нашай магілай сказаць не захочуць. Бо збаяцца, каб і іх не палічылі, што яны заадно з галаварэзамі. Хаця яны нават Іцкавічаў не забілі, якіх бы за... ногі павесіць трэба. Збаяцца праўды — і ўсё гэта ты нарабіў. Ты што — і гарэлкай не грэбаваў? Піў з рук аднолькава гэтага вось бедалагі і гэтых вошаў, Гдаля са Шмуйлам?

Васка (крыху няўпэўнена). І што? І піў.

Вецер. Беларус абліваў жабрака і піў падачку з рук ворага?!

Магда (спалохана). Васіль! Васіль, кінь!

Мендел. І тут яны — за глотку. А мне што рабіць? Сябры мае адзіныя... Рукі.

Вецер. Рукі. У крыві і дыме. Ты прабач мне, Мендел. Я не магу падаць табе рукі. Адзінаму, у каго б я тут з ахвотаю яе паціснуў. Але я магу іншае... Васка! (І тут амаль шэпт узвысіўся ледзь не да грымотаў.) Ты, вось ты... дай я пацісну тваю руку... брат.

Васка і ягоныя людзі задкуюць у кут перад Ветрам, які наступае на іх.

Ты пойдзеш гасіць пажар. Ты будзеш ставіць з людзьмі новыя хаты. Ты ніколі не ўцячэш і прымеш з намі самую смерць. І калі ты заб'еш не ў баі, і калі ты хоць раз адбярэш жыццё, вартую жалю страху або кавалак хлеба ў няшчаснага — тады ты, клянуся, падасі мне сваю руку, брат, і — бог бацька! Вымятайцесь.

Тыя пайшлі, як пабітыя. Маўчанне.

Ну вось. Нарабілі лайна — што цяпер?

Ілья. А цяпер, пасля пажараў, чакай кары.

Вашчыла. Усіх узбройць.

Лаўрэн. І мне доўбню... самую цяжкую. Пасля таго, што тут убачыў.

Магда. Куды-ы ты, кіндзюк. Біцца? Ды я цябе падалом замяту.

Лаўрэн. Ну ты-ы. Ты падалом і полк замяцеш. Не ведаю, як на цябе, а на іх у мяне сілы хопіць.

Вецер. Біцца. Цяпер ужо да апошняга. А калі што...

Поп. А калі што, дык за рубеж завадатарам бегчы. Там аднаверцы.

Антох. Куды-ы. Бачко дужа пісь менны. З гасцямі з-за рубяжа гаворыць. На Украіне цяпер казакамі Лізка з Пешярбурга запраўляе.

Поп. Дык вось туды.

Антох. Туды? Там свае мужыкі бунтуюць — што ім да чужых? Там у простых нават солі ням.а. Тавы паўсюль адкрыты разбой. Там раскольнікам храмы ломяць, і людзі бягучы да нас — уяўляеце? У наша пекла бягучы! — або паляць сябе жыўцом. Там галовы сякуць і языкі рэжуць за адзінае слова. Выдадуць яны завадатараў назад нашаму каралю, наш кабель іхний сучкі не ўкусіць.

Карпач. Тады адно. Узбройвацца. У князя нашага зараз дзве вайны. Адна з “каралём” Славацінскім. Ён яму замак у Славаціне пабудаваў, каралем паставіў і цяпер яму вайну аб’явіў. Усур’ёз, з забітымі. І другая вайна, ужо не цацачная. З Янам Тарлам, ваяводам Сандамірскім. За маёнткі Сабескіх. Тут ужо міжу собная, братазабойчая вайна. Буйных сіл не пашле. Не да нас яму. Можа, і паспееем.

Поп. І пасольства да князя.

Вашчыла. Перапрошваць, што пабілі? А што ж, і перапросім, галава не адваліцца. Бачко з Ветрам ліст напішуць. Каго дасылаць?

Ілья. Бадай што, мяне.

Карпач. Татка...

Ілья. Змоўч, смаркуль. Дзед твой бурмістрам Крычава служыў. Я — гарматнік. Ты, зеляпан, таксама бурмістр. Служылі мы гораду, не адмаўляліся. Сілы ў мяне ўжо мала, то паслужу напаследак паношанай шкурай.

Вашчыла. Гэта можа быць і сапраўды “напаследак”. Хоць і паношаная, а...

Ілья. Дзярмо разграбаць паедзем. А гэтай работы ў новым адзенні не робяць.

Вашчыла. Яшчэ хто?

Лаўрэн. А хаця б я.

Магда. Ку-ды, распуста. Абібок. Лоб, як у бугая, а абы яму гультаіць, абы не працацаць.

Лаўрэн. Дровы ў тваю карчму секчы — гэта не работа.

Яўхім. Яна не пра ту ю работу кажа.

Лаўрэн. Не, дудар, гэта ты ўжо кінь. Яна ў мяне як лава. Хоць каменні кладзі.

(Завеў.)

Усе дзеўкі дрэнна йдуць —

Мая дзеўка добра йдзець...

Магда. Э-эх, змоўч, каставод. Скажа, як апопкам па балоце плясне.

Лаўрэн. Кароста ты мая любая. Трэба ісці. А то там наш князь сядзішь, напнуўся, як жаба на купіне. Радзівіл!

Вецер. Хто і калі вас разуменню вучыць будзе? Есць Мендл — і Гдал, ёсць той наш пракажоны ў лесе — і наш Радзівіл. А і Радзіўлы розныя. Ёсць тыя, што кнігі выдаюць і асвету нясуць у наша дзікае балота — а ёсць і такія, як наш, злачынцы ў светлай княжай кароне.

Яўхім. Не бывае яна светлая.

Вецер. Бывае. Гэта як на якім чалавеку.

Вашчыла. Едуць пасламі да Белай Ілья Карпач і Лаўрэн Каўбаса.

Яўхім (перакідае дудку на грудзі). Галасы ў адзін. (Цямнене.)

Голас.

На палеткі асірацеляя

Аблітает лісце нясмелае,

Абгарэлае, зайнелае,

Каб укрыць раны нашай зямлі.

Беларусь мая белая, смелая.

Засылае паслоў у Белую.

Засылае ў Падляшскую Белую

Падлаedaў аб праўдзе маліць.

Карціна V

Зала для прыёмаў, “tronная”, зала ў палацы Гераніма Радзівіла ў Белай. У пярэдняй сцяне, справа, стральчастыя ўваходныя дзвёры. Высокія вокны высока і ад падлогі, а пад імі — канапы, лавы і крэслы.

На прыступках каля левай сцяны, на ўзвышэнні, крэсла самога князя, вышэйшае за ўсіх і сапраўды нечым падобнае на трон. Насупраць яго, у правай сцяне, гарыць камін і каля яго стаіць высокі экран.

Вісяць габелены і зброя, стаяць у прасценках латы. Зала таму робідь дзіўнае ўражанне: сумесь параднай залы і кардэргарды. Князь сядзіць на высокім крэсле, побач, на ніжэйшым — Аліцыя Гайдаловіч. Іхнай “канфідэнцыяльнай” размове анік не перашкаджае прысутнасць Капітана Адззелу Гран Мушкецёраў, асабі стай аховы князя, і палкоўнікаў Данавана і Пястжэцага.

Радзівіл. Ды не магу я з та-табою ажаніцца, ду-ду-душка.

Аліцыя. Але чаму ж?

Радзівіл. Ла-ладна, жо-жонка ўцякла. Шлюб ра-разарваны. Але ж яна была дадчка Сапегі і жонкі ягонай з-з Браніцкіх. Прыйдзе час — ва-вазьму новую. З такога ж высокага дому.

Аліцыя. І тая ўцячэ. Бо і жанчыны з гэтых дамоў такія, халодныя, як рыбы. Дыйты.

Радзівіл. Цы-цы-цыц!

Аліцыя. Два мокрыя палены не гарашь. Сухое патрэбна — тады яшчэ сяк-так.

Радзівіл. Гэта ты — сухая? Гм.

Аліцыя. Прынамсі, магу прымусіць цябе варушыцца.

Радзівіл. І мне ад жа-жанчыны патрэбна паслушэнства. Безаговорачнае, ду-душка.

Аліцыя. Ну н-не. Са мной не атрымаецца. Жыць замкнёнае і толькі чакаць, што часам з’явіцца муж і пан. Гаварыць няма з кім. Толькі праз вокны глядзець на вязняў і асуджаных. Крыкі слухаць.

Радзівіл. А ш-ш-ш-то? Найлепшыя спевакі пры маім двары.

Аліцыя. Ціха, людзі ж тут.

Радзівіл. Гэта не людзі.

Аліцыя. У цябе ніхто не людзі. Сам святло гасіш, сам дзвёры запіраеш.

Радзівіл. Бо не ха-хачу, каб іншы бачыў тое, што належыць мне (паказвае на яе).

Аліцыя. Ага, значыць, усё ж людзі. Глядзяць.

Радзівіл. А гэта я-я-якасць не толькі лю-лю-дзей, але й быдла.

Аліцыя. Якая табе розніца, калі на мяне, ска-жам, пёс паглядзеў?.. Угм. Толькі й ёсць у цябе, што зайдрасць, а толку што? Не палац, а турма. Паноў за стол — ніколі. У няспіскіх Радзівілаў чалавека на тым канцы стала ў твар цяжка пазнаць.

Радзівіл. Няспіскія мне не ўказ. Я-я-яны адну сабачую мову змянілі на другую, польскую, таксама сабачую.

Аліцыя. А што ў цябе не сабачае?

Радзівіл. Ня-ня-нямецкая. Там, у Нямеччыне, парадак, там законы, там — войска, там — мова, там — людзі... Дойч хайт... Дойч тум... Нямецкі побыт. Нямецкі дух.

Аліцыя. А сам у тым нямецкім, як я. Як той парыжанін, што Парыжа ў вочы не бачыў. Пляцеш — дык унъ у палкоўніка Данавана, немца, вуши вянуть. Таксама мне, немец. Такі ты немец, як і Вайберхельд, як Вайберфрайнд, Вайберфайнд², ты і не немец, ты і не паляк, а тутэйшае...

Радзівіл. Ну н гут... Іх геборэ вурдэ ін штадт Belaja. Belorussia. Абер... а ідзі ты да д'ябла! А шляхта за ма-ма-маім сталом — прабач. Яны павінны ведаць месца, душка. Я па-па ўладзе больш чым кароль. І вось таму мне з табою ісці ў касцёл не выпадае. (З пагрозаю.) Не па са-сабе дрэва ломіш. Я ка-ка-ка-кароль! Толькі пакуль не ка-ка-каранаваны! Я й падаткаў не плачу. Я самому каралю сказаў: “Мам войско венкшэ ніз Жэчпосполіта, готов в естэм служыць яем ойчызне — дам е крулёві, але податку в жадных не заплацэн”³. Вось. “Маю войска большае, чым Рэчпаспаліта, готовы служыць ім айчыне — дам яго каралю, але падаткаў ніякіх не плачу”.

Аліцыя. Яўрэям ты іх пло ціш, бо лень самому займацца. Болей, чым каралю, плаціў бы. (Убок.) Ладна. Ты не ажэнішся, але я з цябе ўсё магчымае выцісну, мерын. А тады заікайся хоць па-нямецку, хоць на мове сваіх пастухоў.

Радзівіл (ужо супакоены, задуменна). Вось бачыў сон. Сяджу бым і бачу — перада мною бым на троне кароль сядзіць. Наша бяссілай морда. Аўгуст трэці Фрыдэрых. І хачу бым я ўстаць перад ім, а ні-ні-ні-як не ма-магу. Варажбітка ска-ка-казала, што гэта нейкая дзяржава пасодзіць мяне на польскі пра-прастол. Пасля — вайна будзе, скінуць мяне з трона. Але я... я... я па магілу буду ганарыцца — я і зараз ганаруся, што бы-бы-быў польскім каралём. (Прыасаніўся.) Ве-ве-вельмішаноўны пан канцлер дзяржавы, пан Піліп Каршук, та-так бы мовіць мі-міністр за-межных і

² Сэрцаед... аматар жанчын... жанчынаненавіснік.

³ Польскія цытаты даюцца ў вымаўленні пачатку XVIIІ стагоддзя. Гэта не памылкі, а так тады казалі.

ўнутраных спраў... Гэй! Прывядзіце канцлера, Пястжэцкі (той пайшоў, Радзівіл — да Аліцы). З табой больш размовы няма. Змоўч!.. Ох-х, цось мі гію болі.

Пястжэцкі вяртаецца. З ім Каршук і Іцкавічы.

Што, бушацкія морды. Так бессаромна гроши вы-выбівалі, што да бунту дайшло? Колькі лішняга ўзялі?

Гдаль. Сонца наша найяснейшае! Дальбог жа анічога не ўзялі.

Радзівіл. Бра-брашы! На што ж бы-было водку п, арэнду браць, калі сабе выгады няма?

Шмуйла. Ды толькі каб вам клопату не было. А вам лягчэй. А нам — прывілей на гандаль.

Радзівіл. Павешу аа ногі. Колькі тысяч у кішэнь паклалі? Дзесяць? Пятнаццаць? Ды я ж не супраць. Трэба ж і вам на кугель і рыбу?

Гдаль. Дваццаць тысяч... І палову з іх на каленя х падносім вам, Саламону му драму нашых дзён... Шмуйла, дай распіску.

Шмуйла ўкленчвае і працягвае распіску.

Радзівіл. Мабыць, крыху больш. Ла-ладна, чорт з вами.

Гдаль. Брагі болей, сын сонца. А чаму?

Радзівіл. А чаму?

Гдаль. Каб я граў у вашыя карты, то скажаў бы: вось наш козыр. Падманшчыкі, вашамосць.

Шмуйла. Шкуру мала здзерці. Манюкі.

Гдаль. Народ разбягаецца, то яны цішком іхнія валокі, іхнія землі прыбіраюць да рук, а падаткоў вашай мосці за іх не плоцяць. Укрываюць ворныя валокі ад вас, гаспадара. І ў лесе землі цішком аруць і грошай не плоцяць, бо тыя валокі ў інвентар не ўлічаны.

Шмуйла. Пан-князь у лес не палезе. А мы палезлі. А ў лесе паўсюль патаэмныя пасекі і борці, няўлічаныя папасы, гарбузы ў бур'яне на палянах. Музікі! Падманшчыкі! Бушацкія морды!

Радзівіл. А бунт?

Шмуйла. А гроши недаплочаныя князю? Мы іх выбівалі, і за гэта ў бунце ледзь яе загінулі.

Радзівіл. Як кулаком пад дых. Ну не, скаржнікаў гнаць, у партых — вешаць.

Канец справе скаргаў... Чорт, галава разломваеца.

Каршук. Там дэлегацыя скаржнікаў з Крычава. Два чалавекі, княжа.

Радзівіл. Павесіць!

Аліцыя. А можа, яны не са скаргай.

Радзівіл. Добра, гэтых яшчэ выслушую. Але хай пастаяць, пачакаюць. І вы пачакайце. Можа, я вам і падмагну вярнуцца. Толькі — не-не-не да таго мне ц-цяпер. Ў мяне са Славацінскім вайна, з Тарлам — усобная вайна. І... хто там яшчэ, Каршук?

Каршук. Сяржант фон Швальбе ўцёк.

Радзівіл. Як? Не паляк? Курляндзе? З іх-іх-іхнім безварнуковым паслушэнствам? Ве-ве-ведаочы мя-мяне суум домінум вітэ эт неціс, як-пана свайго жыцця і смерці? Куа субдзітус, як падданы, ве-ведаочы, што яго чакае? Ад мяне, дзе ў во-войску ад салдата да ге-генерала мова нямецкая? (У страшным гневе.) Сто... дзвесце... тысячу пагоні за ім. Спаймаць! Дзе б ні схаваўся — той палац або кляштар спаліць!.. Пястжэцкі — пяцьсот чалавек!

Пястжэцкі. Слухаю (выходзіць).

Радзівіл. Капітан Аддзялу Гран Мушкецёраў... Дзвесце... У пагоню. Калі паспей уцячы за мяжу — да тых двароў патрабаванне: выдаць. Хоць бы і ў рымскага папы!

Капітан. Ія... Абер іх глаубе, князь...

Радзівіл. Ты мне не глаубай. Іначай будзеш мець кіёў у спіну.

Капітан. Ія (выходзіць).

Радзівіл. Та-а-ак. Ш-ш-шт-то яшчэ? Галава, халера, як гарбуз.

Каршук. Ваша светлая велькаясnavяльможнасць. Кароль Славацінку просіць пардону ў іх ясnavяльможнасці.

Радзівіл. Падумаем. Забава, што прауда, зацягнулася. Ну, збудаваў я яму замак... пяцьдзесят тысяч каштаваў. Ну, аб'явіў яго ка-ка-каралём. Я лі-ліча-ныя двары су свету лічу ро-роўнымі сабе, дык ён за-знаўся.

Каршук. Дазволю нагадаць — гэта мы яму аб'явілі вайну.

Радзівіл. Капітана! Пястжэцкага!..

Тыя ўваходзяць. Капітан мяце пер'ямі каплюха падлогу. Увогуле ўвесь этыкет — жахлівая пародыя на этыкет пры двары “караля-сонца” і нямецкім двары.

Капітан. Ваша ясnavяльможнасць, людзі дасланыя.

Пястжэцкі. Мае таксама.

Радзівіл. Да кладвайце аб штурме Славацінку, капітан. Замак...

Пястжэцкі. Замка таго ўжо амаль няма. І ў іх і ў нас забітыя, параненая.

Капітан. Мы замак атачыць і падстуپіць. Тыя страляць...

Радзівіл. Па-нямецку!

Капітан. Холь ін дэр Тойфель! Ферфлюхунг! Гешворэнэр Файнд...

Радзівіл. А, чорт, яшчэ горш! Канцлер, скажы яму — хай браша па-тутэйшаму, а будзем лічыць — па-нямецку.

Капітан. Ваш закляты вораг замак выхадзіць і біцца. То яны нас, то мы іх.

Радзівіл. Падпалі?

Капітан. Ія.

Радзівіл. Час канчаць. Досыць ужо з ім дыпламатычных зносін і вайны.

Артылерыю, штурм, сам на чале. Узяць у палон. Судзіць. Асудзіць на-на-на смерць.

Пястжэцкі. Ваша яснавяльможнасць! Карава! Які прыклад?!

Радзівіл. Так. Карава нельга. Я яму... дарую. Уласкаўлю. І — вось што я зраблю!
— вярну яму свабоду і дзяржаву.

Пястжэцкі. Вялікі і мудры

Радзівіл. Ты не хвалі. Ты да-да-давай пра бойку, пра вайну з Санкамірскім
ваяводам.

Пястжэцкі. То ест правдзіва война за маёнткі Сабескіх. Война домова. Воевода
Сандомежскі Ян Тарла, як сьвіня, пшэпрашам...

Радзівіл. Ой, ды кі-кінь ты гэтае свінства. Валі па-хлопску, а хай лічаць, што па-
польску. А то галава баліць, цяжкая, як жлукта поўнае. Не даходзіць па-польску.

Пястжэцкі. Даслаў на яго дзве харугвы. Хай трывожаць. Пасля выступлю сам.
Гэта — сапраўдная вайна. І мы ім хрыбы зломім... А што з галавою?

Радзівіл. Напісяў ўчора... Пробашча Пёкура сюды... Ох, галава ты мая, галоўка,
кадоўбец божы.

Уваходзіць Пёкур.

Пан пробашч Бельскі. Нашто гы мяне ўчора напаіў, свіння такая?

Аліцыя. Ты ж не п'еш.

Радзівіл. Гэты здолеў упаіць.

Пёкур. Але, пане муй. Што там было? Палова вядра крупніку, кварты кмяноўкі
ды пляшка пітнага мёду! Што гэта на дваіх здаровых драбаў?

Радзівіл. І ў пляшцы чатыры кварты. Вось сядай зараз за стол і пішы... Пяро яму.
Ох, макітра ты мая! З пін'ствем вальчыць тшэба. Змагацца.

Пёкур. Пішу. “Без жаднай клеменцы і маёй, яком Радзівіл...”

Радзівіл. Так. Так. Пін'ствам ба-ба-бавёных се, яко не жэлнерскім і негоднім
съвінім налогем, не іначай як батыжкамі каралі.

Пёкур. І па-хлопску тое самае. “Тых, хто п'янствам бавіцца, як не салдацкай і
нягоднай, свінскай распустай, не іначай як батагамі караць...” Апахмяліцца б табе,
княжа.

Радзівіл. Трэ... ты-ты-ты што гэта тут?! Тут закон прынялі, а ты з апахмелкай.

Пёкур. Пакуль не падпісаў — гэта ж не закон? Ну дык выпі, а пасля падпіши.
Гэта зручна. Пазабівай ворагаў, а пасля выдай закон: забойства караецца смерцю. Але
зваротнай сілы закон не мае. І людзям страх, і табе спакайней.

Радзівіл. Ладна. Дапісвай...

Пёкур. Дапішу: “Жэбы тыле веле кропель...” Тут ужо я, як ксендз. Калі вып’е, то
“каб столькі шмат кропель, каб столькі д’яблай, што пры скананіі бяруць сваю душу,
бачыў...” А ты ўсё ж пахмяліся... Там Грабоўскі, пасол ад брата твойго Марціна-
Мікалая чакае. Вось ты з ім аб богу пагавары дай выпі.

Радзівіл. Што такое Грабоўскі?

Пёкур. Фаварыт. Выканайца ўсіх ягоных збродняў. Загадае Марцін — падсудка
брэсцкага Грабоўскі заб’е ў карчме. Палюбоўніцу князеву па яго загаду задушыў. Забіў
шляхціца Кукаўскага з жонкай — вясёлы такі чалавек. Маёнткі падпальвае. Наконт
сялянскіх двароў падпаленых І мужыкоў забітых — і не кажу. Цяпер хваліцца, што
эаб’е брэсцкага гараднічага. А братка твой, княжа, з разуму з’ехаў. Верыць у
перасяленне душ, алхімік, каменя філасофскага шукае. Ні пра што, акрамя баб,
гаварыць не можа, людзей забівае. Перайшоў у юдаізм. Рабіны вакол. Суботу спраўляе.
Ну, па-свойму ён правільна разважае. Яму ж невядома, які бог на небе, дуралому. Калі
наш — ён крыж пакажа, а калі іхні... Ён і жанчын святых не пасаромеецца.

Радзівіл. Звар’яцеў братка.

Пёкур. Угу. І самае горшае — замест мёду і гарэлкі п’е пейсахоўку. Гэта ўжо
зусім з разуму трэба з’ехаць. Ніякага парайнання — гэта і мурону ясна.

Радзівіл. Так, гэта ўжо канцы. Ўвесці Грабоўскага. І крычаўскіх сюды!

У залу ўводзяць Грабоўскага, Ілью Карпача і Лаўрэна. Грабоўскі ідзе да “трона”.

Грабоўскі. Чалом табе, яснавяльможны, ад не менш яснавяльможнага брата
Марціна-Мікалая — недатыкальны пасол ягонай дзяржавы Грабоўскі.

Радзівіл. Ну, недатыкальны ці не — гэта мне меркаваць. Унь узброеная вакол.
Як у Берліне. Кожнай раніцы пры-прычасаныя і напудраныя, як да-да шлюбу.

Грабоўскі. Яны вакол. Але я — пасярэдзіне. Непрычасаны і ненапудраны. Але
ўзброены. І шлюб мой — забойства па загаду майго пана.

Лаўрэн. Бач ты, забойства ў золаце.

Ілья. Змоўч!

Радзівіл. Цік-кава. Ану, тыя, што вакол. Зброю нагала!

Капітан, Пястжэцкі і Данаван стаюць у пазіцыю, агаліў шаблю і Грабоўскі. Б'юцца. Пасол з цяжкасцю,
але абязброй двух першых. Данаван знемагае.

Данаван. Ферфлюхтэ вайсру сішэ швайне! Саксонія, наперад!

Радзівіл. Надзверны!

Вартавы каля дзвярэй прыяднаўся да Данавана. Ім з цяжкасцю ўдалося прыперці Грабоўскага ў кут. І тут
Лаўрэн нечакана падхяліў выбітую шпагу мушкецёра і напаў на ўсіх трох, як ураган. Пацясніў.

Ілья. Ты што робіш, патаўпешка?!

Лаўрэн. А я ім пакажу, як нашы б'юцца. (Выцесніў тройку за дзвёры, кінуў
шпагу сярод залы.) Ваша яснавяльможнасць. (Прыдур'ваецца.) Не сячыце галавы. Не
мог стрываць, што немцы так над чалавекам адной з вамі крыві пацяшаюцца. А мы ж
вашы падданыя, А мы ж за вас у агонь і ваду... і сячыся во як умеем.

Тройка апасліва заходзіць. Пабітыя стаяць у цэнтры залы. Лаўрэн адышоў да Ільі. І тут ксёндз Пёкур
шэпча на вуха князю, паказваючы на вартаўніка.

Пёкур. ...Той самы. І трэба, каб бачылі. І крычаўскі хам бачыў і вывады рабіў.

Радзівіл. То-то-той. Ану, сюды (вартавы падыходзіць). Ты-ты-ты што ўчора
казаў?

Вартавы. Паночку, па-па-паночку, дальбог.

Радзівіл. Такога слімака толькі вешаць... Ты што сказаў? Калі я ўчора,
спатыкаючыся, ад пана пробашча вяртаўся... цужэсь ты по... по... ведзял?

Аліця. Ну ўсё, шыбеніца.

Вартавы (з мужкасцю адчаю). Поведзялэм то, цо правда — нігдым Вашей Мосьці піяным не відзял, венц жеклэм, же велька ксенця Мосьць съпілэсь сен як сывіня і жэбы то бедны чалавек так зробіл...

Радзівіл. Кажы і для тых. Каб разумелі.

Вартавы (гераічна), Сказаў праўду. Сказаў сябру, што ніколі Вашай Княжай Мосьці п'яным не бачыў, дык сказаў... Бач, упіўся Ваша Княжая Мосьць, як свіння, а каб гэта бедны чалавек так зрабіў, то яго б павесіў і...

Радзівіл (перарваў). О-ох... До... до... добжэсь васан поведзял, естэсь васан ержантэм... Для вас, хамы: “Добра васпан сказаў, быць васпану сяржантам”.

Нечаканы сяржант. Бу-бу-бу-буду.

Гайдук падносіць Радзівілу паднос з кубкам, той машынальна п'е, скрывіўся. Пасля сяржанту.

Радзівіл. Бач, з радасці заікацца стаў, як я. На гэты раз дарую. Але як камандуючы бу дзеш заікацца — павешу.

Гайдук узяў кубак, на хаду абмахнуў крысо князю.

А ты што тут усё ля мяне цярэшся? По цо ту — тутай ходзіш?

Гайдук. Хцэн быць завшэ на ўслугах Вашай Ксёнжэнцэй Мосьці, венц естэм му на відоку.

Радзівіл (з глухім гневам). Хочаш быць у мяне на вачах. Варта! Узяць яго і на дубу двары.

Гайдук (крычыць). Ваша! Ва-а-а-ша! (Яго пацяг-нулі.)

Радзівіл (наўздагон). Тэ-тэрэз, вацпан, бе-бен-дзеш мі завшэ на ві-ві-відоку. Ты зараз, вацпан, будзеш заўсёды ў мяне на вачах. (Супакойваючыся, да Грабоўскага.) Чаго просіць брат, пасол?

Грабоўскі. Просіць аб прадажы таго каня.

Радзівіл. Сказаў, што прадам. І нашто тое пасольства ганяць?

Лаўрэн. Ваша яснавяльбыожнасць. За што вы? Даруйце беднаму дурному чалавеку.

Радзівіл. Ды ты што-о?

Ілья (выглянуўшы ў акно). Позна, Лаўрэн. Унь ужо ён вісіць, як груша.

Радзівіл. Тваё шчасце, крычавец. Іначай бы я загадаў яму павесіць цябе. Ён бы паве-е-есіў. Ён бым це жыця не пардоновал. Ён бы не злітаваўся.

Ілья. Ну так. Ён ваш слуга.

Радзівіл. Ну, пасол, што яшчэ?

Грабоўскі. Пляткараць пра ўзаемныя вашы падкопы.

Радзівіл. Пра ўсіх так. Лю-удзі-і.

Грабоўскі. То, каб выказаць вам сваю прыхільнасць, панскі брат пасылае вам скаргу ад крычаўскіх мяшчан на яго імя (падае грамату).

Радзівіл. А пры чым тут Марцін?

Грабоўскі. А яны просяць, каб ён адмаліў у караля Крычаўскае старства пад сваю ўладу.

Радзівіл. Ну, адмоліць? А я караля не паслухаюся. Што далей?

Грабоўскі. А далей, каб адбіў іх у вас.

Радзівіл. Ну, х-хай па-пастрабуе.

Грабоўскі. Ён не хоча. І выдае іх галавой, перадае вам скаргу, даводзячы тым сваю да вас зычлівасць.

Радзівіл. Гм... Ды... ды вось і я-я-яны тут. Што, хлопі, хочаце, каб мой брат вас у мяне адбіў?

Ілья. Ён вам далёкі брат. З другой галіны, няродны.

Радзівіл. Ну, дык ці хо-хочаце?

Лаўрэн. Пасля гэтай бязвіннай шыбеніцы (паказвае ў акно) — хочам.

Ілья. Ды ты што?!

Лаўрэн. Так. Яшчэ Людовік, кароль польскі, прысягаўся, што не будзе чужаземцам аддаваць старстваў і гарадоў. А ты каму аддаў? Іцкавічам драпежным?

Ілья. Чакай, Лаўрэн, дай я. (Падае князю грамату.) Там усё ёсць, княжа.

Радзівіл. А ты словам скажы.

Ілья (ён таксама рашыўся). Каралі і князі мелі намеснікаў-старостаў. Яны не толькі баранілі замкі княскія, не толькі старажылі спакой зямлі, але і каралі гвалт, крадзёж і разбой. А гэтыя? (Паказвае на Іцкавічаў.) Яны могуць твой замак у Крычаве — памежны, заўваж! — абараніць? Яны, калі прыйдзе гвалтаўнік, гонару жоўяк сваіх не абароняць. Мала таго, іхнім гонарам адку пяцца. Яны могуць старажыць спакой зямлі? Яны могуць толькі біць слабейшых і бязбройных. І ці могуць яны караць гвалт, крадзёж і разбой, калі самі гвалцяць і рабуюць?

Лаўрэн. Права мяча старое замянілі правам бізуна. А нам лепей меч, чым бізуна, лепей плаха, чым стайнія.

Радзівіл. А калі раней ста-стайнія, а пасля — пла-плаха.

Лаўрэн. Калі вачам сваім не верыш — спытай у гэтых вось сваіх, як ім ад мяне перапала. І ў нас шмат такіх.

Радзівіл. Новае права Польшчы датычыць.

Ілья. А ў нас зараз, вашым дбаннем, паўсюль Польшчы.

Грабоўскі. Дазвольце мне, княжа, іх павесіць, саслужыць вам.

Гдань. Басякі-і! Падманшчыкі!

Шмуйла. Княжа, сонца наша, аддай іх нам галавою. Ад-дай.

Радзівіл. Пачакай з шыбеніцай. Я вось ім лепей Іцкавічаў вярну. Што бу-удзе! А то яны да браціка дужа хочуць. Ты, пасол, раскажы мне, як там брацік?

Грабоўскі. Да што. Гаворыць пра перасяленне душ.

Радзівіл. Ну га-гэ-гэта даўно. Ён мне раз сам сказаў, што нос у яго ве-вельмі доўгі, і таму ў мінулым жыцці ён, відаць, быў куліком. А ў будучым жыцці будзе сланом, на якім вялікі першасвяшчэннік бу-будзе ездзіць па Ерусаліме, а калі зноў вернецца ў чалавека, то сядзе на першасвяшчэнніка, які будзе аслом за свае грахі. Я ў яго пытаю: !А чым жа я стану?” А ён мне: “Кабаном за любоў да га-ганебнага дзярма”. Дурны брат зусім...

Аліцыя (ціха). Да не, не так і ён і дурны.

Грабоўскі. Ходзіць у сінагогу. Вывучыў ужо, дрэнна, старагебрайскую і жаргон.

Пёкур. Гэта ён выбраў найлепшую рэлігію. А службу хрысціянскую прагнаў.

Грабоўскі. Рабіны вакол. Кожную пятніцу збіраюцца ў князя на борурухі, ядуць лапшу, шчупака і кугель.

Радзівіл. Пры-прыдуркаваты брат.

Грабоўскі. Шыбеніца кожны дзень цёплая.

Радзівіл. Гэта лухта!

Грабоўскі. І кошэры і шабасы дакладна выконвае. А на шабасах сядзіць у лапсердаку з ордэнам святога Губерта на шыі.

Пёкур. Божа! Ён бы яшчэ пад лапсердакам каўчэжац са святымі мошчамі насыў!

Радзівіл (Іцкавічам). Тут не да Крычава. Тут брат адурэў, а вы, морды, са сваімі мужыкамі.

Лаўрэн. Божа! Каб ён гэта сапраўды нас адбіў — да каго б трапілі?

Ілья. Беларусам заўсёды шанцуе.

Радзівіл. Ён бы, вас адбіў шы, жыва Іцкавічаў, вось іх, вярнуў, і тут бы вам літасці не было.

Лаўрэн. Тут бы тады і вам усім літасці не было.

Радзівіл. Ого! А што, можа, мне і вярнуць іх вам? Пад канвоем палкі ў тры? Га?
Ілья. Вярні, княжа. Палкі нам — раз плюнуць. А яны? Ты ведаеш, колькі яны
вышэй даложанага сабе ў кішэнь узялі?

Радзівіл. Ведаю. І чаму ўзялі—ведаю. Частку — аддалі.

Ілья. Паўтара мільёна яны сабе ўзялі.

Радзівіл. Ко-колькі?

Ілья. Паўтара мільёна.

Радзівіл (злавесна, аж усё сціхнула). Та-ак.

Гдаль. Ваша яснавяльможнасць! Ой, не вер!

Шмуйла. Маняць! Маняць!

Радзівіл. Не, не маняць. Та-ак. Ты, Пястжэцкі, зоймешся спра-справай брата.

Узяць! У жа-жалеза! У яму пад вежай. А то рас-распусціліся з-з-занадта! Каб усіх
яўрэяў пад замком, пакуль братца ў яму не кіну. Каб з ніводным з іх словам не па-
паспей пе-перакінуцца! Я-я-я стакрот гэта ўсё выб'ю. Я-я-я сінагогі ваши дымам
пушчу. Прэч з вачэй!

Іцкавічы кінуліся ў дзвёры.

Абселі! І брата абселі і мяне (У ярасці.) Усіх дымам пушчу. І з вамі, што іх
абагацілі, мужыцкія морды, тое ж будзе. (Прыпадак ярасці страшны.) За рабрыну іх на
крук! На палю! Узяць!

Данаван, Пястжэцкі і Капітан набліжаюцца.

Ілья (спакойна). А яшчэ Радзівіл. Ніякай велічы. Іншыя Радзівілы ваююць,
пракудзяць, кнігі выдаюць.

Лаўрэн. Крычыць, як рэзаны бугай. Іншыя Радзівілы — баявяя пеўні, а пан —
кураня. Зносак.

Радзівіл. Агнём! Агнём выпалю.

Ілья (грымотным голосам). Хай вось тут кабеціна выйдзе.

Аліцыя. Чаго, я пагляджу.

Ілья. Ну што ж. Хай паглядзіць, калі цікава. (Цягне экран да каміна.) Чакалі
доўга, то назапасілі.

Радзівіл. Агнём!

Ілья. Назапасілі. Знойдзецца на ваш агонь наша вада.

Стае за экран, з-за якога хутка засычэла і рванула пара. Ілья выходзіць, падцягваочы порткі. Усе стаяць збаранелыя.

Пёкур. Ды... ды што гэта? Ды... бог жа бачыць. (Сам сабе.) А ўрэшце, якога толькі растуды ён, бедны, на гэтай зямлі не бачыў.

Ілья (паказвае на Радзівіла). Чалавек стварыў бoga па сваім вобразе і падабенстве.

Аліцыя. Геранім. Князь. Што тут пры мне робіцца?! (Пайшла да выхада.)

Лаўрэн (ціха). Гэх, валіць, як ступа. Дрэнна йдзе.

Аліцыя (учула). Князь! Яшчэ й абражаете. Ён, хамуйла гэты, сказаў, што я дрэнна йду.

Радзівіл (блізка да ўдару). Ш-ш-ш-што?!

Лаўрэн. Пано-очак! Велькая вашамосць. Яна ў вас да таго ж і глухая. Дык я басам скажу, што шэптам сказаў:

Усе дзеўкі дрэнна йдуць,

Мая дзеўка добра йдзець.

Мая дзеўка добра йдзець:

Круціць задам, як мядзведзь.

І тут Радзівіл няўмела і зусім нечакана разрагатаўся. Нават крыху істэрыйчным смехам. І тут зарагаталі ўсе.

Аліцыя (трокі ўлешчаная). Бач ты... Эх, князь. Такі спектакль смехам сапсуў.

Радзівіл (рагоча). Ні-ні-ні-нічога. Паслоў не за-забіваць. Ідзіце, мужыкі. Я разгледжу ваш ліст. Адпраўце іх. Але глядзіце, калі па-па-падзецеся не пасламі, ды пад дрэнны настрой.

Лаўрэн. Які ж гэта ў вас, паночак, дрэнны настрой, калі гэты называецца добры?

Ідуць да дзвярэй.

Радзівіл. Але ве-едай сваё месца, горад! Калі што — канец вам.

Ілья (заўважыўшы дыван перад дзвярыма, да Лаўрэна). Бачыш хаднік? Мужык! Бушацкая морда! Ты дзе? У палацы! І куд-ды ты прэш? Куд-ды ідзеш? Выцеры ногі, хамуйла!

Выціраюць ногі і выходзяць. Усе ашаломлена глядзяць ім наўздангон.

Радзівіл (з *нечаканым спакоем*). Гэта больш сур'ёзна, чым я думаў. Вы займіцесь мужыкамі, а я... не, здурэў браток. Ты пойдзеш з палком саксонцаў туды, на Крычаў, Данаван.

Данаван. Ія. Іх хабе генуг. Іх трэба аўфс Хаўпт шлаген. Нагалаву разбіць.

Радзівіл. Ты запамятай іх, Данаван. Не, паслоў забіваць не будзем. Але як Крычаў выкажа непакору — разбіць. Завадатараў на палю. І тады паслы хай паглядзяць... Вядзі кірасіраў, Данаван. А не справішся — у дапамогу пойдзеш ты, Пястжэцкі.

Карціна VI

Зноў тупат капытоў у змроку. Іскра. Коннік вязе паходню, “агнявую віцу” — знак паўстання. У цемры крык: “Данаван ідзе!” Пошчак капытоў множыцца. Ад першан іскры аддзяляеща другая... трэцяя... пятая. “Данаван!.. Данаван!.. Данаван ідзе!” — лятуць у ноч крыкі. А пасля ўзнікае харал.

Над борам, над полем, над вірам
Крумкачы прарочаць бяду, брат.
Жалезнай ступой кірасіры
На Беларусь ідуць, брат.
Зіхашаць гарматы і латы.
Але грозна рыкае зямля, брат.
Скача грозны коннік адплаты.
Вый, акаянны магнат, кат!
Прыкіпелі да шабляў далоні.
Устаў на пачвару Давід, брат,—
Ураганны бог жаху — коннік.
Скуголь, захрыбетнік, магнат, кат!
Коннік зломіць прыблудаў калоны,
Ён праломіць чужынцаў сталь, брат,
Бог адплаты, бог помсты, коннік.
Вый, пракляты магнат, кат!
Над ляснымі цёмнымі шатамі,
Над абшарамі роднай зямлі, брат,
Грукоча коннік адплаты!
Выйце каты, паны, каралі, брат!
Коннік вечнасці, коннік бяссмерця,

Сонца светлага добры сын...
Хай яны паспрабуюць нас зжэрці,—
Падавяцца ўсе як адзін.

У слабым водсвеце зарыва відаць сілуэты ўзброеных мужыкоў, а злева ад іх група: поп з Бесавічаў і поп Антох. Між імі точыцца ледзь не сварка.

Поп. Не маеш права мужыкам...

Антох. Данаван ідзе. Шмат хто з іх вып'е смяротную чашу, і трэба ім асвячэнне, каб спадзяваліся яны на зброю сваю.

Поп. Гэта каралеўскім, магнацкім воінам зброю свяціць можна. А гэтым, якія без пана-магната і пана-караля — няможна.

Антох. Няма ў іх гэтых паноў, то няхай не будзе і пана-бога? Так?

Поп. Ты на свяшчэнства, на нас навальніцу наводзіш!

Антох. А што ж, бог з імі ў той час, калі ў хама поўна каўбас? А як сала хам не дасць, то і бог яго прадасць?

Поп. Не блюзнер! Агнём гэта пахне, асвячэнне зброі!

Антох. Я не ведаю, ці дапаможа. Але яны пойдуць у бойку з надзеяй на бога і зброю. Дык што, адабраць у іх надзею? Не. Гэтага я не магу. Кінуць іх адных — не на таго ты напаў. Не магу. Не на тое мяне высвяцілі, каб я іх у бядзе — адных...

Поп. Што табе ў іх? Яны з нас смяюцца, што поп і певень, не з'еўши, не пяюць.

Антох. Гэта пра цябе. А я, як і певень, спываю нашча.

Вашчыла. Пачнем і без папа.

Антох. Ідзі. І ў чужой царкве не папраўляй свечак.

Лаўрэн. Ідзі ў сваю. У сваёй нары і тхор не смярдзіць.

Ударылі званы. Людзі ўзнялі ў чырвань іконы, харугвы і зброю. Пачынаецца асвячэнне зброі ратнай⁴.

Антох з малітваю акрапляе зброю святой вадой.

⁴ Абрад асвячэння зброі запісаны па памяці, могуць быць збоі, трэба кансультацыя. Толькі спевы — каб разумелі — патрэбныя не сгараславянскія, тым больш што XVIII статоддзе (уніяты) малілася па-

ПСАЛОМ

Бог нам прыстанішча і сіла, скоры памочнік у бедах.

Таму не ўбаймся, хаця б пахіснулася зямля і горы рушылі ў сэрца мораў.

Хай шумяць, уздымаюцца воды іх, трасуцца горы ад хвалявання іх.

.....

Усшумелі народы; дзвігнуліся царствы: Усівышні даў голас Свой, і растаяла зямля.

Гасподзь сілаў з намі, Бог Іякава заступнік наш.

...Прыйдзіце і ўбачыце справы Госпада — якія зрабіў ён спусташэнні на зямлі.

Спыніўшы брані да краю зямлі, скрышыў лук і пераламіў кап’ё, калясніцы спаліў агнём.

ЭКЦЕННЯ

О як студа і бясчэсця аблічны праціўнікаў нашых сполніці, сарца ж іх страху і жаху; і анёл гасподні хай будзе гнаць і паражаці іх. Госпадзі памілуй.

Вашчыла (з хорам). Госпадзі памілуй.

ЭКЦЕННЯ

О як пачуці ў царкве сваёй воп і ўздыханне адзінаверных і ад ворагаў і супастат прыгнечаных рабоў сваіх, у тузе і журбоце сваёй да яго вапіошчых...

Карпач (з хорам). Госпадзі памілуй.

ДЫЯКАН (глас I)

...Камень, якім пагарджаюць дойліды, ён будзе асновай асноў: ад госпада бысьць сей і ёсць дзіўны ў ачесех нашых.

ТРАПАР

беларуску. Можна мяняць тэксты месцамі, але так, каб напружанне вырастала. І яшчэ, каб у гледачоў дрыжэлі сэрцы.

...не пагрэбуй, добрая, малітваў нашых, усякетая маці божая... падай ім з нябёс перамогу, бо нарадзіла есі бога, адзіна блаславёная.

Вецер (з хорам). Амінь.

Цемра. І ў цемры марш соцень ног, якія аж скаланаюць і рвуць зямлю: ідуць у бой легіёны кірасіраў Данавана. І яшчэ тупат многіх ног, насустрach.

Вецер. Ідуць, як па шкілетах.

Данаван. Гешворэнэр файнд. Смерць ім! Меч!

Тупат ног. Узвіся крык Вашчылы: “Юры святы! Край! Край!” І ўсё запаланіў шалёны ломат сталі аб сталь, маўклівая, лютая, нясцерпная сеча. Хробат, ляск, гром нарастоюць, як шаленства перуноў у навальніцу.

Данаван. Куды вы?! Саксонцы! Сак-сон-цы! Стой! Стой!

Ламаецца сталь, шэрагі, хрыбы. Зямля шалёва б'еца ад конскага тупату. Стогне зямная цвердзь...

І цішыня. Пажар за вокнамі паступова наліваецца, асвятляючы ўсё чырваней і чырваней эалу Магдзінай карчмы. У ёй, за столом на покуці, адзін чалавек: поп э Бесавічаў.

Поп. Разблі. Адолелі, халера на іх. Цяпер князь усур’ёз за Крычаў возьмецца.

Цяпер толькі беражы скuru.

Абарваўся ля вокан конскі тупат. Увальваюцца ў карчму добра патрапаныя палкоўнік Данаван з сынам.

Данаван. Усё, Раймунд. Усё, сынок. Канец. І на нашых конях не ўцячы.

Раймунд. Бедныя коні. Змучаныя. Дзіва што, пасля такога. Я-ак яны нас! Як яны нас! Як молатам арэхі! Толькі кірасы трашчалі. Як яны біліся!

Данаван (зайважыў). Хто гэта? А-а, гэта ты, поп. Вылоўзіна гэткая! Куды цяпер?!

Поп (падыходзіць да сцяны). Унь тут лаз у падпол.

Данаван. Каб узялі, як пацука?

Поп. Чаму? Там ход да яра. Тут, ля яра, недзе Цялецкі з коньмі акалачваецца.

Раймунд. Сам губернатар?

Поп. Які ён губернатар. У князя з ім адна манера: “Як не прыгоніш у тэрмін транспарт гарэлкі ў Слуцк, то будзеш цешыцца падарункам няхібных ста кіёў у задніцу. Падаю гэта да вернага ведання яснавяльможнага пана як добра выхаваны і пачцівы яснавяльможнага пана слуга...” Што гэта вы, пане, як не тут?

Данаван. За нейкія пару гадзін — і ўвесь полк. Мае саксонцы, найлепшыя ў свеце ваякі!

Раймунд. Целамі віснулі на нашай зброі. Змялі. Вагой задавілі. І ані кроplі страху.

Данаван. Гэта не людзі! Гэта дэманды!

Поп. У цякай, Данаван (адчыняў лаз, але там раптам з'яўляеща постаць Яўхіма Хмыза)...

Яўхім. Я й лічыў, што яны недзе тут.

Данаван і Раймунд паюшуліся былі да дзвярай, але тыя ў гэтых час упалі пад ударами нагі. Уваходзяць Вашчыла, закрываўлены Баска Вецер, Іван і Ілья Карпачы, Лаурэн, Магда і Антох.

Поп (пасля замяшання, паказвае на Данавана). Вось яны.

Данаван. Дзякую свайму богу, што ў мяне ёсць гонар, сука.

Яўхім. Ох, і падступная ж ты тварына.

Поп. Я табе дам, тварына. Я табе пакажу... Вось яны.

Вашчыла. Вось яны. Апошня з саксонцаў.

Ілья. Замак дзякуючы ім не ўзялі.

Карпач. І зараз той замак нам, як скабка.

Уваходзіць пісар Бачко.

Бачко. Кончыць іх, а я напішу, за што.

Магда. Дзіця пашкадуйце.

Карпач. Гэтае лізь-мызь канчадь трэба. Чуткі ёсць, Гдалъ са Шмуйлам даюць гроши ахвочым на нас ісці.

Бачко. Войска Радзівіла збіраеца. Большае, чым у карала.

Карпач. Шляхта, Пястжэцкі, мушкецёры. А мы тут валаводзіцца будзем. Дабіць.

Васка (ціха, аж нязвыкла для яго). Паслушай, Вашчыла. Ты ведаеш мяне. Я прапойца і гуляка. Не было тына, аб які я не абціраўся б, бочки, якую я не абцалаваў бы. Лужыны, у якой бы не ляжаў. Мы, беларусы, усе без мяжы. Але каюся не ў тым. Што

мне рабіць, калі той пажар і пагром стаяць у вачах? І я ўжо мноства дзён як з пахмелля.
І ці злітуеца з мяне, п'янага, бруднага, грэшнага, бог. Я нібы ў гнаі і няма мне
дараўання... Ніхто ж не скажа, што я сёння дрэнна біё вось ягоных людзей.

Вашчыла. Так. У самую сярэдзіну іхняга строю ўдзерся, падхарунжага зваліў.
Прайшоў праз іх, як нож, вырваўся і ўдарыў у тыл.

Васка. Я паслужыў Крычаву. Хай я не замаліў грэх, але я паслужыў (стae на
калені). Я зранены і ў крыві. Вось дзеля гэтага адпусci іх, Вашчыла.

Бачко. Ты ж пагражай і пажар уладкоўваў. Паліў, граміў, біў. Я запісаў гэта.

Васка. А пасля, запішы і гэта, паглядзеў смерці ў вочы. У вочы брата. Паглядзеў
на яго далонь, а на ёй ляжала смерць. І сказаў, нельга нікога граміць і рабаваць... Так,
паглядзеў смртці ў вочы. І скажу, нельга, каб у вочы ёй глядзелі людзі. Каюся перад
вамі, людзі. Вашчыла, гэтымі вось ранамі прашу, адпусci.

Карпач. А прыйдзе зноў?

Яўхім. Пусci. Усё адно.

Васка ўстае.

Васка. Пусci.

Антох. Будзь моцны. Даруй.

Уваходзіць захутаная ў плашч Агна Вечер.

Усе. Агна! Агна тут! Агна прыйшла!

Агна. Жаху вы нарабілі, мужыкі. Колькі пабітых! Ехала — усё поле стогне...
чую я сэрцам трывогу. Ці мне здалося?

Бачко. Што здалося?

Агна. Па-мойму, Цялецкі тут круціўся.

Ілья. Ён у замку дзесяты сон бачыць.

Агна. Пэўна, здалося.

Вашчыла. Дзякую за сына. Каб не ён, не Васка і не Лаўрэн.

Лаўрэн. Раскалолі мы іх на дзве паловы. Васіль прабіўся і ўдарыў па засаднаму
атраду. У зямлю мы яго ўмялі. А пасля пррабіліся да сцяга і сын твой дрэўца падсек. Тут
яны завагаліся, пахінуліся. Пачалося смяценне, паніка і жудасць. Як перцу з рэдзькай
з'елі. Як на агні закруціліся. Бягуць, выюць!

Агна (ціха). Нарабіла я ліха. І ніводнага не... Таксама ж людзі. Не даруе бог за такое.

Поп. У, вядзьмарка. Закляла людзей — аж да іх дакрануцца нельга. Яна вам, людзі, накаркае бяду.

Агна. Бяда і так і так будзе. Чуткі — ідуць войскі з усіх бакоў.

Бачко. Канчаць гэтых, дый...

Агна. Досыць забойстваў. Вайна — гэта так. Але досыць забойстваў (засланяе сабой Данавана з сынам). Хто першы падыдзе?

Данаван. Трымайся, Раймунд. Трымайся, хлопец. Пакажы ім. Не толькі яны смелыя.

Уваходзяць Вецер і Надзея.

Вецер. Апошніх наздагналі... А-а, яшчэ гэтыя. Надзея. Васіль, не трэ...

Вецер. Апошня два...

Ён такі страшны, што ўсе падаліся назад.

Раймунд. Та-татачка. Прыйшла наша смерць!

Вецер (правёу далонню па абліччы, ціха). Не, сынок. Прыйшло ваша жыццё. Адпусці іх, Вашчыла. І не бяры з яго слова, што не падыме на нас зброю. Няма Слова ў таго, што ваюе з дзецьмі. І ўсё ж... Хай ідуць, Вашчыла.

Вашчыла (гледзячы ў зямлю). Хай ідуць.

Данаван з сынам ідуць. Данаван спыняецца, уздыхае і кідае Ветру да ног уламак мяча. Выйшлі.

Нашто ты так?

Вецер. Я ведаю, што такое смяротная туга, браце. Дзеля астатніх тое, што сёння, — свята. Падумаць, яны, моцныя, непераможныя, як бог, жорсткія, яны ўцякалі ад нас, аж абганяючы свой жа крык. А для мяне гэта — туга.

Агна. Бог мой!

Вецер. Пане мой божа? Ты? Нашто?

Агна. Час выпрабавання прыйшоў да нас. Цяжкі час. У цябе ўсё добра?

Вецер. Так.

Агна. І ў цябе, дочухна?

Надзея (памкнулася да яе). Як жа не добра, калі ты нас звяла. І ён самы смелы за ўсіх?

Агна. А ты не думаеш, што ён праста шукае смерці?

Вецер. Я нават яе шукаць не маю права. Праз вось яе (паказвае на Надзею).

Нічога ў мяне няма. Я нават і смеласцю ганарыща не магу. Яна не мая. Яна твая... Ну, дзень добры.

Агна. Не дакранайся. Пакуль не скажу. І ты, дачка, адыдзі. Яшчэ няўчасна. У замку сядзіць Цялецкі.

Усе пераглядающа, нічога не разумеючи. І ўсім чамусьці цяжка. Лаўрэн паспрабаваў перабіць гэты настрой.

Лаўрэн. Хай сядзіць. Антох, га Антох!

Антох. Чаго?

Лаўрэн. А ці не до ўжо дурня строіць? Невядома, ці будзем жывыя. Вось баба поруч: цягавітая, як мурашачка, спеўная, як зязюлечка, а... спінаю, ну як печка. Дык абвянчай мяне з гэтай вось заразай. Яна ж, людзі...

Усе жонкі дрэнна йдуць,

Мая жонка — добра йдзець.

Мая жонка — добра йдзець,

Круціць задам, як мядзведзь.

Усе зарагаталі. Але Агна гне сваё.

Агна. Там абвянчаецца.

Магда. Ды ці пайду я яшчэ за гэткі недатопак?

Лаўрэн. А мая ж ты дзюбачка. А хай жа ж я з лапаць, aby за мной не плакаць.

Агна. Абвянчаецца там (у яе тоне ўладная, гіпнатычная, няўхільная сіла). А там пакуль што Цялецкі сядзіць. З гарматамі. І з усіх бакоў войска ідзе. Пакуль не ачомаліся — трэба браць замак, сядзець там як цвік, мець апору.

Вашчыла. А калі адаб'юць?

Агна. Адкуль? Яны не чакаюць. І вось пакуль не чакаюць... Ну, а калі адаб'юць — збірацца ўсім пад Царкавішчамі, куды ідзе мужыцкая сіла, уздымаць яе і абкласці замак. Каб муха не праляцела. Зморам узяць.

Вашчыла. Іван, ганцоў туды. Але думаю, што замак мы зараз возьмем. Знянаць.

Поп замуляўся.

Ты што, поп?

Поп. Так, нешта млосна. Задуха тут.

Прабіраеца да ўвахода.

Бачко. Там, у замку, гарматы... ты куды, поп?

Поп. Млосна нешта.

Выходзіць.

Лаўрэн. Браць! Браць замак. Як на вяселле пайду, каб хутчэй. І сапраўды ж вяселле.

Магда. Во, як на злом галавы.

Вашчыла. У нас гэта заўжды так.

Карпач. Браць замак. Неадкладна, пакуль не спахапіліся.

Ілья. Каб гарматны адпор зрабідь — час патрэбен. (Дастае з сумкі пясочны гадзіннік, ставіць на стойку.) У мяне яны назапашвалі зелле і ядры і самі былі гатовыя ля гармат — вось пакуль пясок не перасыплецца. Тады я лічыў, што вучэнне прайшло добра.

Карпач. Ай, татка! Гарматнікі твае ў Магілёў паехалі на зелле. А там вучні, свежанабраныя.

Ілья. Тое і кепска, што свежыя. Свае страляць бы не сталі. І кепска тое, што я зараз не там. Дарэмна я ад іх пайшоў з вамі на поле, перачніца старая. Многа з мяне было тут карысці. А там я і гэтым не даў бы стаць ля гармат.

Антох (раптам, нібы ўражаны чымсьці). Людзі. Стой. Дзе поп?

Яўхім. А што раптам поп?

Антох. Н-не ведаю. Як стукнула. Поп дзе?

З'яўляецца поп з Бесавічаў, чарпануў з рукамыйніка вады, плюхнуў на твар.

Поп. Тут поп. Чаго ты лопаісці?

Магда. Што з табой?

Поп. Збліваў — лягчэй стала.

Магда. Ясна. Столькі крыві бачыць — як не бляваць? Вечна ты, Антох...

Вашчыла. Адразу ж на замак. З боку Сажа не йсці — далёка відаць. Ты, Іван, пойдзеш з боку Крывічанкі... Ты, Вецер, Лаўрэн і Стэсь павядзеце людзей як мага больш ціха і скрытна праз роў на валы вось тут, крыху правей карчмы.

Магда. І карчму па прычыне скрытнасці раскідаць на мост не трэба. А я б на такі выпадак э радасцю б сама раскідала.

Лаўрэн. Ух ты, мая півонька!

Магда. Укараці лапы.

Вецер (збіраючыся). Маці, нашто ты тут?

Агна. Даведаешся пасля. Ідзіде.

Антох. Ну, я наперадзе з крыжам. Толькі вы... гэта... ведайце, гэта больш для парадку. Казаў табе бог, каб сабе сам памог.

Выходзяць. Цякуць імгненні. Магда і Агна маўчаць, і маўчанне ўжо нясцерпнае. Зарыва за вокнамі:
нешта эзагарэлася.

Магда. Лаўрэн вяселле правіць.

Агна. Не. Не паспелі б яны яшчэ нічога падпаліць. Дый не трэба ім. І гэта кепска, вельмі кепска. І ці не замкавыя гэта самі падпалілі, каб поле асвятліць?

Магда. Адкуль ім ведаць?

Агна. Кепска. Цяжкае будзе вяSELLE. Кепска, вельмі кепска.

Магда. Ды — ве — кар-кай!

Надзея (вяртаючыся). Пасадзіла на каня. Пайшлі. І адышлі недалёка, а ля замка нешта як шугне, як запалае. (Паўза.) Маці, ты не гаруй. Хай табе не баліць ні за яго, ні за мяне. Не было б у нас так добра, каб не то е, што шчасце наша адмеранае і кароткае, як дзіцячы пальчык. А так ён мне і я яму — усе. Бо абапірацца нам толькі адно на аднаго. Бо мы адны і нікога больш, акрамя цябе, у нас няма і не будзе. Сонца згары, неба трэсні, зямля раскаліся — нам горш, чым цяпер, не будзе. Бо кожная хвіліна мая з ім — як апошняя. І таму трэба ўсю душу аддаваць, бо “праз гадзіну” можа і не быць.

Дзякую, матуля! Жыццё сплывае...

Агна. Пясок сплывае. Апошнія пясчынкі.

Магда. Ціха!.. Чуеце!..

Здалёк нястройны шум, а затым уздымаецна рык соцень галасоў: “Край! Край! Наш!.. Наш!.. Наш горад!!!”

Агна. Усё. Сплыў пясок.

У гэты момант, перакрываючы ўсё, выбухае пякельны рык. Затрэсліся, эакалаціліся сцены, дзынкнула ў вокнах шкло. Над усім светам раве наканаваны, пякельмы, хаўтурны пярун. Ва ўсю глотку, дзіка, як нямы сатана.

Надзея. Што гэта?

Магда. Пярун з яснага неба?

Агна. Гэта гарматы.

Усе падышлі да акна, за якім злавесна скача зарыва.

Магда. Б’юць ва ўпор у натоўп.

Надзея. Падаюць! Падаюць! Божа, заслані іх!

Магда. Ля гармат б’юцца. Каша.

Агна. Б’юць з вокан палаца! Паспелі колькі там гармат туды ўсцягнуць!

Натужлівы, на апоншім дыханні, пагрозлівы рык гармат.

Магда. Бягуць!

Надзея. Бог мой, бягуць!

Агна. Так, бягуць. (Паўза.) Што ж, дарэмная ахвяра?.. Ну не, хай да скону вякоў ведаюць: мы ніколі не гінулі. Ніколі не гінем дарэмна.

У дзвёры ўвальваюцца ўдзельнікі няўдалага штурму: усе выкачаныя, твары ў паraphавым куродыме, сейтой параненые.

Вашчыла (у дзвярах). Гэй там, падбіраць параненых. Каб ніводнага жывога ім у рукі. Убачыце, цягнуць некага — дзесяць ляжце касцямі, а выручыце аднаго.

Агна. І што?

Бачко. Патрапалі нас.

Карпач. Адблі.

Яўхім. Гэта ўсё.

Вашчыла. Не, гэта не ўсё. Адыходзім пад Царкавішча. Збіраем усіх.

Поп. Пад Царкавішча?

Вецер. Там збірающа з усіх бакоў.

Вашчыла. І ўсе абкладзем горад. Зморам возьмем.

Лаўрэн. Ясна, возьмем. Спалох тут развялі. Якое тут ўсё? Мы з іх яшчэ тэльбух вытрасем (ірвануў рукаў). Зачапіла-такі (да Магды). Пасунь сваю тоўстую паню, дай сесці. Не адну цябе ногі не трymаюць.

Вецер. І мяне зачапіла.

Яўхім. Дай перавяжку. Пляваць на гэты праклён. Усе адно канец.

Надзея. Не. (Перавязвае Ветру плячо.)

Вецер. Не, нам не канец. Мы яшчэ вернемся з-пад Царкавішча (устае). Хлопцы, я не патрабую ў вас клясціся ў любові да Крычава, Пасожжа, Падняпроўя, усёй нашай зямлі... Я праста хачу спытаць у вас, ці дарэмна вас нарадзілі вашы маці?

Людзі моўчкі пацягнуліся да выхада. Выйшлі. За акном сумятня, стук падкоў.

Ты — не дарэмна, маці. Давяду ўсім на свеце.

Пайшоў. Стук капытоў. Стрыманая песня.

Ой, едзь, сынку, мой Васільку, ды не аглядайся.

За год, за два, за тры, за чатыры назад варачайся.

О бог знае, бог ведае, калі я вярнуся,

На двары, двары шырокім мой конь спатыкнуўся.

Сціхла песня. Агна і Магда адны.

Агна. Бывай, сынок.

Магда. Ды што вы гэта, нібы ў палонцы седзішё?

Агна. Веры ў добры канец няма. Няма веры, Магда. І я нават не магу яму сказаць, што праклён а яго зняты, што праклятая — гэта я. Хай ён і надалей страшыць ворагаў і хлуслівых сяброў. Без гэтага ён можа часам злітавацца з сябе, а ён павінен быць не Ветрам, ён павінен быць сынам урагану. (Пауза.) І ўсё ж я праклінаю тое, што зрабіла. Такое глупства — Крычаў, добрае імя, памяць мёртвых. Дзеля гэтага забіць хоць у адным чалавеку радасць... Я ўсяго слабая жанчына, Магда... І нельга нават, каб ты мяне пашкадавала... Пракляты будзь той дзень.

Магда. Ты мацуўся. Я не ведаю, што з табою, які гэта праклён, але я веру табе.
Мацуўся, маці ўрагану.

ДЗЕЯ ТРЭЦЯЯ

Карціна VII

Ноч на 20 студзеня 1744 года. Поль пад Царкавішчамі. Сям-там гарыць на ім вогнішчы. Справа — памяшканне напаўразбітай капліцы з вузкімі байніцамі акон. Тут, на каменных плітах дадлогі, таксама гарыць вогнішча. Да вонкавага мура капліцы прыткнулася нейкая пабудова: капліца не дзеянічае так даўно, што нехта палічыў зя магчымае прыбудаваць да яе летні крыты загон для быдла. Паўсюль безнадзейнае запусценне, на якое глядзіць з адзінага, што збераглося ў капліцы, — з распяцця, — Хрыстос. У капліцы сядзяць ля вогнішча Вашчыла. Васіль і Вакса Ветры, Надзея, дудар Яўхім Хмыз, Іван і Ілья Карпачы, Антох, Лаўрэн і Бачко.

Яўхім (спявае).

Завея над хатамі свішча,
Вакол на ўзгорках ваўкі.
На полі пад Царкавішчамі
Мужыцкія сталі палкі.
І кліча грутан груганятаў
На палеткі заўтрашніх сеч.
У магнатаў гарматы і латы,
У нас — толькі ісціны меч.
Але вера наша і гордасць,
Славы божай іскра адна
Спапяліць вашы п'яныя морды.
Чуеш, Князь-Сатана?
Так жарэ яго сэрца няnavісць бяссілля,
Што пажэр бы цябе ён, мужыцкі кароль,
Як пажэр ужо край свон, і продкаў магілы,
І народа свайго сіроцтва і боль.
Вашчыла. Які я кароль? Нашто мне гэта?
Ілья. Праўду кажа. Сілы ў нас, як у караля. Нашага караля. У Варшаве.

Вашчыла. Гэта праўда. Чатыры тысячи слаба ўзброеных людзей. Сапраўды, кароль.

У прыбудове-загоне поп а Бесавічау ціха нешта гаворыць Цялецкаму, захутанаму ў плашч.

Поп. ...Вось так. Які ён кароль? Чатыры тысячи людзей.

Цялецкі. Многа. У Пястжэцкага каля дзесяцісот чалавек.

Поп. Узброеных да зубоў. Дзвесце пяхоты, сто пяцьдзесят конных казакоў і пяцьсот з гакам гусараў. Ды твае людзі. Ды яшчэ чатыры твае гарматы і гарматы з крычаўскіх муроў.

Цялецкі. Усе адно мала.

Поп. Заўтра яны выступяць. Перадай палкоўніку, ёсць план аблогі горада. Калі закрыецеся там — возьмуць зморам. Адзіная ваша надзея — апярэдзіць. Зараз. Знянацку. Неспадзеўкі. Ноччу. Вы ж на падыходзе. Унь там галоўныя сілы мужыцкага табара. Як снег на галаву. І яны ж без гармат. Здыміце каравул ля Воўчага Яра і — ярам у самы цэнтр табара.

Цялецкі. Не папом бы табе, а палкоўнікам. Аднаго не разумею — ты чаго пнешся? Табе якая карысць?

Поп. Вашчыла хоча, каб князі ў зраб'і хадзілі. Усе. А каб усе папы былі — як Антох. А роўнасць — дзе ты яе бачыў? Святыя на іконах — у парчы.

Цялецкі. А Хрыстос на крыжы — голы.

Поп. А хто нармальны хоча на крыж?

Цялецкі. Ну так, папом бы ць лепей... нават у Бесавічах... Іду.

Пайшоў. Поп заходзіць у капліцу.

Антох. Ты дзе цягаўся?

Васка. Адвяжыся ад яго, смала.

Антох. Святы стаў. Анёл!

Васка. Калі ж чортам бы ць абрыйдла.

Антох. Калі табе дазарэзу прахвост патрэбен — ты ведаеш, як яго шукаць?

Лаўрэн. Ну.

Антох. Ідзі ў касцёл або царкву і глядзі, хто там шырэй за ўсіх хрысціцца. Бяры. Не памылішся.

Поп. Гэта наш абавязак хрысціцца. (Крыва.) Нас з табою і возьмуць.

Антох. Ты мяне да сябе прыпражным не бяры.

Вашчыла. Ну до, до... Значыць, так, людзі, заўтра выступаем. Нас чатыры тысячи ды ў Крычаве прыдатных да зброі знайдзеца столькі ж. Карпач, каравулы праверыў?

Карпач. Праверыў. І перад імі хаця б чый след.

Ілья. Які след? Завея мяце. І пройдзе нехта — міргні вокам і ўжо не відаць.

Поп. Хто ў такую завіруху куды палезе? Спяць на печках.

Вашчыла. Усё ж трэба яшчэ прайсці. І асабліва ля Воўчага Яра. Ідзі туды... ну хаця ты, Ілья.

Поп. І я з ім.

Антох. Я пайду.

Вашчыла. Вы там перасабачыцесь. Ты, Антох, ідзі лепей з Бачком і Ветрам на ўсходнюю лінію вазоў. Вы, Карпач з Яўхімам, на лінію Мікіты з Барсукоў. Ну, а я з Васкам ды Лаўрэнам праверым з боку Сажа. Рушылі.

Разыходзяцца ўсе, акрамя Надзеі, якая зараджае і раскладае на лаве пісталеты. Дзесятка паўтара.

Надзея. І пораху няшмат. У Крычаве порах. Куды ні кінь, адна дарога, Крычаў.

Вяртаецца поп з Бесавічаў.

Ты што так скора, айцеў?

Поп. А Ілья адзін пайшоў. Мне сказаў вяртаецца і не кідаць цябе адну. Каб бярог.

Надзея. Мяне страх беражэ. Лепей, чым што.

Поп. Ды што, урэшце, з табою і з Ветрам такоё?

Надзея. А ты спытай, як скончыў войт з Кіаверцаў.

Поп. Страх з ім скончыў. А іншага, можа, нічога й няма.

Надзея. Паспрабуй.

Поп. Ну не. На ўсякі выпадак не буду.

Надзея. І правільна зробіш.

Поп. І вораг памрэ, калі дакранеца?

Надзея. І ён.

Абтрасаючы бурку, заходзіць Агна Вецер.

Ты?

Агна. Дзе сын?

Надзея. На пасты пайшоў. Што тако е?

Агна. Пястжэцкі яшчэ ўдзень рушыў з усімі сіламі на Царкавішчы. Папярэдзь Васіля і Вашчылу.

Поп. Я папярэджу (выходзіць).

Надзея. А вы ж як?

Агна. А мы пайшлі папярэдзіць вас ды зблісія. Блукалі. А пасля ўбачылі след, што вёў з вашага табара. Напаўзанесены. Па ім і прыйшлі.

Надзея. А як жа каравулы мінулі?

Агна. А не было нікага каравула. Выблісія па следу акурат на Воўчы Яр.

Надзея. Чакай. Там жа самы моцны каравул. Туды Ілья пайшоў. Папа назад адаслаў. Ой, нешта нядобрае. Ой, маці, нядобра!

І тут явы замерлі, бо спачатку наводдаль, а пасля бліжэй і бліжэй з усіх бакоў пачуўся крык, тупат ног, ярасны ляск сталі аб сталь, ломат мячоў, а пасля гул гармат. Вялікага мноства гармят, у акружанні якіх зараз яны.

Агна. Спазніліся. Усё.

Грукат — адкінуў дзвёры, і ў капіцу ўварвалася завіруха, забіўся, затрапятаў агонь. Пасля ў праём упаўзае з акрываўленай галавою Ілья Карпач.

Ілья. Ярам прайшлі. Табар штурмуюць. Мяне аглу... (Траціць прытомнасць.)

Агна (бярэ пісталет). Бяры і ты.

Чакаюць, Несамавіты, вар'яцкі, безупынны гул гармат. Нема крычыць сама зямля.

Надзея. Нібы пекла раскрылася.

Агна. Бегчы трэба. Адкуль прыйшлі — там іх зараз няма. Коні за прыбу довай.

Бяжыце.

Надзея. Куды нам бегчы, асуджаным? Ад каго? Ад сябе?

Агна. Якія вы асуджаныя? Якія вы да д'ябла асуджаныя?! Хто асуджаны — ведаю. А вы — не!

Надзея. Не разумею.

Агна. Зразумееш. Шукай яго. Усё яшчэ наперадзе ў вас.

Адстрэльваючыся, збіраюцца ў капліцы ўсе, што спачатку былі тут.

Вашчыла. Усе тут? Усе. Хаця ненадоўга, а ўсе.

Сціхнулі гарматы, але страляні на мацнене.

Ненадоўга. Што ж, дзешава яны нас не возьмуць. Зараджайце ўсё, што ёсць. У каго колькі пісталетаў?

Галасы. Адзін... трывога... трывога... адзін...

Поп. У мяне два. Дзве кулі. Так і загінеш.

Агна. Не трэба гінуць. Яр вольны ад іх. Коней завадных — пятнаццаць. Вось, праз прыбудову. Вы можаце яшчэ зноў пачаць. Гэта не канец.

Вецер. Астатнія хай бягуць. Мне — нашто?

Агна. Нічога ты не ведаеш, дурню. Ты...

У гэты момант знадворку рвануў запп, замалаціла па мурах і атынкоўцы. Сей-той страляе ў адказ у праём дзвярэй. Страляе з абодвух пісталетаў і поп. Прыцэльна. Не ў дзвёры. Цішыня.

Карпач. Параненая ёсць?

Вашчыла (трымаючыся за плячо). Я... Я, здаецца, адваяваўся.

Вецер. Дурань, ты толькі пачынаеш ваяваць. Не сёння дык заўтра зноў пачнеш.

Уцякайце! Добра, што аднаго цябе зачапіла.

Гамана. Усе спяшаюцца да лазу.

Больш нікога. Надзея... Надзея!

Кінуўся да яе. Тая ляжыць нерухома.

Вецер. Надзея! (Прыўзняў ёй галаву.)

Надзея. Няма... Надзеі... Шчаслівая... І бог з намі... І я з табой... Ва ўсе дні да сканчэння веку.

Дудар. Усё.

Агна (як праз сон). Не, цяпер я не скажу яму. Як гэта яму будзе. Ведаочы.

Пакінучь яе адну... Цяпер я знікну. Чаму — не пытай. Трэба.

Вецер. Я цябе не пакіну. Не. Вы ідзіце. Мы прыкрыем вас.

Агна. Благаславенне чалавече з табой.

Вецер. Ідзіце. Мы прыкрыем вас.

Усе выбірающа праз прыбудову. Выносяць параненага Вашчылу. Вецер паднягвае да дзвярэй пацурбалкі і дошкі. Стой ля дзвярэй. Пасля, пачуўшы ўдары сталі, выглянуў у байніцу.

Перастрэлі... Вось, хапаючы кагосьці... Не, прарваліся... Частка прарвалася ўсе ж.

Голас Пястжэцкага (за сцэнай). Вашчыла, здавайся.

Вецер (страляючы ў адказ, бурчыць сам сабе). Чорта б вы выпусцілі тых, каб не думалі, што Васіль тут. Пагналіся б усім палком.

Некалькі стрэлаў, і зноў ціха. Вецер уэводзіць ля дзвярэй барыкаду. Моўчкі. И ўвесь час гучыць і гучыць у ягоных вушах голас Дудара.

Везлі ў Крычаў палонных скутых...

Паўсюль, як страшныя сны,

Глухія і безнадзейныя

Пажары вёсак начных.

Панства сабрала сілу

І там, каля Сожа-ракі,

Жалезам сваім раздушила

Яно мужыкоў палкі.

Не было ў тыя дні адлігі,

Але ў першы раз на зямлі

Ад крыві нашая вогненнай крыгі

Па Сожы ў Дняпро паплылі.

І ўцякалі людзі па звею,

А вакол снягі і ільды,

І завея, завея, лавея, завея

Космамі снегу

Лізала, залізвала іх сляды.

Кроў на лёдзе гарэла расная,

Трушчыў косці ім крыгаход.

О, радзіма мая няшчасная!

О, мой бедны народ!

Сціхнуў голас. Всцер паставіў лаўку, расклаў на ёй пісталеты, падцягнуў цела Надзеі да агню і лёг побач з ёй, замёр.

Голас Пястжэцкага. Вашчыла, здавайся!

Вецер страляе ў адказ. Перастрэлка. Цішыня.

Вецер. Баліць табе? Не... табе ўжо не баліць. Я так і не сказаў... І што я даў табе, акрамя холаду?! (Страляе.) Нічога, мы затрымаем іх. (Мосціць яе бліжэй да агню.)
Бедная. Цёпла табе?

Стрэлы.

Цёпла... Цёпла табе.

Карціна VII

У цемры вядзе песню хор мужчынскіх галасоў.

Сядзеў крумкач на магіле
Дый каркнуў шалёна.
Наша слава, наша воля
Ў палоне, ў палоне.
Наша сонца ў кайданах,
Доля ўмерла ад ранаў.
Наша зброя, наша воля
Пабіты, зламаны.

Святлее. Вядуць песню людзі, кінутыя ў сутарэнне Крычаўскага замка. Хто сядэіць, хго ляжыць без усякай змогі ўстаць.

Кат (зверху сходаў, што вядуць у сутарэнне). Ды канчайце. Усю душу на шматкі падзерлі.

Лаўрэн. Гэта ты нас... На шматкі. Дзёгаць ты чорны, шыя твая як халіва. Толькі цягаеш людзей, як дурань дзверы. Узрадаваўся.

Кат. Вялікая гэта мне, думаеш, радасць? Загад. Не зробіш — са ўсіх маіх скурый злупяць. А яны... Кожную раніцу цягнуцца сюды, як казіная смерць. Рыгаць хочацца. Вы ўжо не тайце злога, хлопцы.

Лаўрэн. Ды мы не тайм. Што ўжо тут псяр, як загадвае цар.

Карпач (пасля паўзы). Хто ўратаваўся?

Лаўрэн. Пікар, Стэся Бачко сын, Агна Вецер, Яўхім Хмыз, Васка Вецер, твой бацька Ілья, поп з Бесавічай.

Карпач. Бацька, перад тым як нас схапілі, казаў: аглавушыў яго доўбняй і ворага ў стан пусціў, зняўшы каравул, гэны з Бесавічай. Не лічы яго.

Лаўрэн. ...Айцец Антох Крапіла... I вось што, галава ўратаваная. Васіль Вашчыла з братам Багданам у цяклі праз Цімошкаўскі фарпост на Украіну.

Карпач. Значыць, не ўсё яшчэ згубілі. Шмат уратавалася. І лічы, што ўратаваўся — смерцю сваёю — Васіль Вецер.

Вартавыя, Цялецкі і Кат уводзяць у сутарэнне Васіля Ветра.

Т-та-ак, паспяшаліся мы цябе запісаць ва ўратаваныя. Думалі — памёр.

Цялецкі. I я мысліў, што памёр. Страняў, як ашалелы. Сціхнуў. Ну, думаю, са духам святым. Аж калі ўварваліся — аглушаны. Ну, бабе нічога ўжо не дапаможа. Непрытомны, а ледзь адварвалі. А Вашчылы няма. Прыйкрыў, чорт гэны. Гэта ён нас як мокрай анучай па зубах. Каб не ты, чорт шалёны,— галаву ўзялі б. (Замахваеща.)

Вецер (стома ягоная і безнадзеянасць жахлівая). Ты на смерць сваю замахніся, гіцаль.

Цялецкі адступіў.

Мне ўсё адно. Але ты войта ўспомні, А мне... нашто мне ўсё? Вось Васіль уратаваўся — гэта як бог радасць паслаў... Вы што, хлопцы, катаўннем зламаныя?

Карпач. Анягож. Гэй, Цялецкае рыла, князь прыпоўз?

Цялецкі. Прыйбыў. З трывам сотнямі. I гэта значыць — канец вам. Нядоўга. Ды нашто трыв сотні? Спакойна ўжо тут. Хто ўцёк, хто ў лесе... Кат, што там за гарлаграй?

Варта з Пястжэцкім прыводзяць Васку Ветра і папа Антоха.

Пястжэцкі. Вось вам яшчэ да кампаніі. Самі прыцягнуліся, як п'яныя па пляшку.

Выходзяць усе, акрамя Ката. Маўчанне.

Вецер. Нашто вы?

Васка. Не адпакутавана.

Антох. З бяздоні пекла клікнулі вы...

Вецер. Дурасць. Жывыя Вашчылу б вы болей спатрэбліся. І ты, Васка, сваю пакуту лепей збыў бы, чысцячы іх па зубах.

Кат. Прыймайце язык.

Лаўрэн. А чаго нам цябе саромеца. Ты ўжо нам як свой чалавек, хатні.

Кат (азірнуўшыся). Хлопцы, хоць частку маёй правіны... Кажуць, Радзівіл Вашчылу патрабаваў выдаць, ды яго ўжо адаслалі ў Кіеў. Але каб і быў, то выдаць яго не маглі без указу царыцы. Аб чым і адказаў у лісце да князя капитан Цімошкайскага фарпоста Селядзец Папоў.

Антох. Маліць буду за царыцу.

Карпач. Ты памаліся, як яна, сучка, Пяतрова кроткая дышэр, нас выдала. У цяклі ж — выдала. Мяне, ды Мікіту з Бараўкоў, ды Навуму Буяну, ды іншых. Ды як нам, перад тым як выдаць, сто кнутаў выдалі (ай тут сто бізуной). Ды унь Мікіту з Бараўкоў язык адціснулі, бо імперыю ды імператрыцу лаяў... Так што дарма прыйшоў, Антох.

Антох. Няўжо вы думалі, што я кіну вас у пекле, дзеци?

Васка. Шмат ты грахоў царквы гэтym адмаліў. Нават я пашкадаваў.

Антох. Ды я ведаю, як ты апраўдваўся: “Я не грэшнік. Ці я ў царкву калі хаджу, ці карчму мінаю?”

Лаўрэн. Проста муշыўся. Манаҳ. Аскет.

Рогат.

Кат. Ціха.

Карпач. Ціха, як поўху ўдарыўши.

У святле паходняў эаходзяць князь Геранім, Каршук, Капітан Гран Мушкецёраў, Цялецкі, Пястжэцкі, Пёкур, поп з Бесавічаў.

Радзівіл. Ого. Ды ў вас тут ве-се-весела.

Лаўрэн. Ну, ве-ве-весялей, чым у тваім палацы. Што ж нам, слязымі залівацца?

Карпач. Божа, колькі іх?! Усё кодла.

Вецер. Не. Дзе Данаван?

Пёкур. Яго няма болей... на службе ў князя. Захацеў уеё разам, і службу і сумленне. Дудкі! У нас такая планета, што ўжо нешта адно...

Карпач. Ясна, куды яму сярод такога хаўрусу. Усё ж адносна прыстойны.

Лаўрэн. Цікава, колькі ж у гэтым прытоне дурных?

Карпач. Лягчэй сказаць, колькі ў ім разумных. Адзін быў Данаван, дый той...

Рогат.

Радзівіл. Др-дрэнны смех. Пястжэцкі, колькі ты іх адразу пад Царкавішчам?

Пястжэцкі. Дзвесце забітых, безліч параненых, сто семдзесят шэсць у палон.

Радзівіл. Вось аб тых, параненых, і тых, што ў палон.

Пястжэцкі. Ну-у. Шгарачыўся трохі. Шэсць дзесяткаў адразу на палі, ды на шыбеніцы, ды абсадзіў на крук.

Капітан. Ды пад Крычавам палонных семдзесят сем. Суд.

Каршук. І чаго было зброю хапаць? Вось наш найяснейшы і спраядлівы князь замест прымусовай працы на будах будзе браць грашовы чын. Зняў аблежаванні ў сялянскім гандлі, а вы. Ў-ы, ы-ы, ён абяцае староства не здаваць у арэнду, а вы гэтак-так? Вось і на калы. І вам тое будзе, А да таго...

Вецер. Ведаем, кінь звягаць.

Радзівіл. Уратавальнік Вашчылы? Не памёр?

Цялецкі. І я думаў, памёр, аж — аглушаны.

Вецер. Я загавораны. Не памёр. Хаця лепей было б.

Радзівіл. І ў Санкт-Піцербурху, і ў Кіеве, і тут — паўсюль вам ворагі. Усе памрэце. І іншага лёсу, іншага вы-выходу вам няма.

Вецер. Ёсць. Добрая слава. Душки, якіх не стопчаш. Людзі, што супакутваюць нам.

Каршук. Дуж-жа супакутваюць. Вось цябе, Карпач, білі і на царскім і на нашым баку і унъ яму, Мікіту, браты на тым баку язык адціснулі. Што, духам палі?

Карпач. Слухай, Мікіта, во каб нам гэта ў царыцы ды ў каралая ту ю заціскачку ды тыя бізуны пазычыць. Я-ак бы яны для нашых жонак прыдаліся б ды спатрэбліся (рогат). А то ж, бывала, як загавораць — ну, галава як Нясвіжскі касцельны кумпал — хаця ты з хаты ўцякай (рогат). А тут ледзь пачне звягаць — мы б ім гэтым самым... ды за язык, ды па тоўстым азадку.

Мікіта нема рагоча.

Поп. Пасаромеліся б хаця перад таінствам смерці. Нічога чалавечага ў вас няма.

Антох. Гэта ў цябе няма. А ў нас ёсць. Вось гэты рогат. Я б цябе сваімі рукамі...

(І заспываў.) "...Нечасцівы Іуда, срэбраплюбствам заражаны, звар'яцеў і вось здраджае беззаконным суддзям цябе, праведны суддзя... Глядзіце, збіральнікі маёнткаў, на таго, хто ўдавіўся праз іх".

Радзівіл. Хадзі сюды, Вецер.

Той падыходзіць. Наступная размова ідзе амаль без голасу і вельмі значна.

Гэта та-табе апошні шанц. Апошняя сцежка да выйсця.

Вецер. Аб чым ты?

Радзівіл. Ты. Яны — зра-зра-зумела. Яны — чэрнъ. Але ты? Як ты з імі, высокапісьменны? До-до-добры. Пальцам нікога не зачапіў — пагромшчык. Кніжнік — з падпальшчыкамі кніг. Яны ж спалілі разам з даўгавымі і праста кнігі. Розныя. Не разбіраючыся па цемры сваёй. Учынілі пажар — да неба.

Вецер. Што ж, калі іх вымусілі. Кнігі? Ну так. Некаторыя з іх думалі, па непісьменнасці сваёй: няма чаго пісаць. Раз піша — так і лічы, што падман або данос. Але гэта таму, што ў іх забралі свято. Вы адабралі. То з кім мне быць? З дзіку намі? З табою, князь-сатана?

Радзівіл. Ты, высокі кніжнік — э забойцамі?

Вецер. Паўтараю: а з кім мне? Я ўсё адно адрынуты ўсімі. Я магу-у сказаць ім: вы мне чужыя. Чужыя са сваімі пагромамі, грубіянствам, няневісцю да кніг. І гэта будзе праўда. Але гэта я табе кажу, князь, што ўзнёсся над усімі, а нос задзёр яшчэ вышэй, скажу, каб запомніў ты гэта да канца клятага богам твойго жыцця. Што трэба быць за звычайных, сярэдніх, простих, нават калі пагарджаеш імі, нават калі на сто галоў вышэй. Ім я гэтага не скажу. (Уголас.) Я з вамі памру, людзі.

Антох (зразумеўши). "Я з вамі ва ўсе дні да сканчэння веку".

Радзівіл. Бач, праста як бог. (Пёкуру.) А што скажа твой бог?

Пёкур (дужа спакойна). А ён нічога не скажа. Бо гэта не ён стварыў сатану. Бо калі ён стварыў, то павінен быў бы ведаць, колькі будзе мець з ім непрыемнасцяў. І, калі ўсё ж ён стварыў, — нашто ён мне, такі непрадбачлівы?.. Не, не ён стварыў. Спрадвечна існуе два супрацьлеглыя, варожыя пачаткі: прычына ўсяго добра і

прычына ўсяго злога. Роўныя яны па сіле, ніхто не пераможа. Ідзі да таго, да каго цябе цягнуць унутраныя схільнасці. (Усміхаецца.) Вось бог. А вось сатана. Бог даў табе свабоду волі. Выбірай.

Радзівіл. А калі і туды і туды цягнё?

Пёкур. І там і там будуць радавацца.

Радзівіл. Значыць, чаго Мая Нага захоча?

Пёкур. Ну. Гэта ж і ёсць твая сутнасць.

Радзівіл. Бадай што гэта па мне... Страшны ты чалавек.

Вецер. Ён — я не ведаю, чыё стварэнне, калі такое гаворыць. А цябе, прынамсі так кажуць, бог стварыў. А ў яго ёсць пекла: хвіліна смерці, калі ў жыцці ўжо нічога-нічога нельга змяніць. І ты памрэш голы. Адзін. А я памру з людзьмі.

Радзівіл. Ты памрэш страшнай смерцю, Вецер.

Васка. Што вы дрычапліся да яго? Я Вецер! Усе ведаюць, што гэта я, Васіль Вецер! Які падпальваў і граміў!

Радзівіл. Не, Васіль — гэта ён. Ты — Васка. Ты граміў, гэны — думаў. Ты — толькі доўбня ў руцэ. А найгоршы ён, які не граміў. Ён, ды яшчэ гэты рагатун Карпач, бо-бо-бо гэта ненатуральга, рагатаць, калі над табою стаіць смерць. Я-я-я!

Карпач. Смерць. Пакуль сам не памрэш. Бо яна ж не ўміручая. А ты будзеш смярдзець, як усе. І слабыя яшчэ ў цябе кішкі, каб не толькі што над Ёю ўзвысіцца але й рагатаць з Яе. Як я.

Васка. І я... Княжа... І я з імі...

Радзівіл. Добранька. І т-т-ты. То-толькі ка-калі даведаешься, як ты будзеш паміраць, ты памрэш тройчы.

Васка. Пляваць. Браце Ведер. Выкупіць. Аднаго прашу. Бо помню, як ты хацеў падаць мне руку, а ахвяры маёй — не хацеў. Браце, цяпер усё адно. Хаця цяпер... падай мне руку... Не, стой, Вецер... Яны ж падумаюць, што я лёгкай смерці шукаю, танна хачу адку піцца... Ты эдалёк благаславі мяне. А пойдзем — разам.

Вецер з адлегласці благаслаўляе яго.

Радзівіл. Аб чым гэта яны?

Капітан. Не ведаю. Забабоны нейкія. Дзікуны.

Радзівіл. Я думаю, ты Вецер,— і гэта за нашу з табой размову, — і ты, Карпач,— за дзёрзкасць і крайнюю непавагу. І ты, Васка, бо надта ж прасіўся з імі. (Паўза.) У мяне харошая зграя сабачая ёсць. Абвучаная спецыяльна на мядзведзя. Кожны бярэ

мядзведзя адзін на адзін. Вось мы вас у шкуры мядзведжыя зашыем і... Пасярэдзіне Крычава. Відовішча, якіх мала! Каму папярэджанне, каму забава.

Лаўрэн. Эх-х ты! (Узяў сябе у рукі.) Мяне ты забыў. Памятаеш, як я пра тваю шлюху? Нічога яна не круціць задам, як мядзведзь. Я вось пайду з імі і пакажу ёл, як трэба. Хай вучыцца. (Прайшоўся па-мядзведжы.)

Радзівіл. Ідзі і ты.

Вецер. Князь, гэта праўда, што мядзведзі?

Радзівіл. Ну так. А ты што, хочаш нешта пра-пра-прапанаваць?

Вецер. I ім?

Радзівіл. Ну і ім. А раптам па-пашанцуе дый адаб' ешся.

Вецер. А што? Я ігрок. Ну, не выйду жывы. Але лепей ужо так, у бойцы. Не раздумаеш?

Кат. Што ты робіш, чалавечка?

Радзівіл. Не раздумаю.

Вецер. Дык руку на гэтым, князь.

Падаюць адзін аднаму рукі, і Вецер, паглядзеўшы князю ў вочы, цалуе яго.

Кат (ціха). Цъху!

Цялецкі. Вось яны, нераскаяныя. Што б яны нарабілі, што было б, калі б перамаглі? А маглі перамагчы. Маглі б адолець, каб...

Радзівіл. Маё войска? Адолелі б? Каб не што?

Пястжэцкі (паказвае на папа з Бесавічаў). Каб не ён. Расказвай, Цялецкі.

Цялецкі. Калі гэтыя (паказвае на вязняў) началі — ён зразумеў, што гэта зусім не тое, што патрэбна... роднаму, так бы мовіць, гораду.

Карпач. Угм. I падбіваў людзей — унь хаця б Васку — разам з Хрыптовічам на пагромы.

Лаўрэн. А пасля ветліва раіў Іцкавічам размятаць Магдзіну карчму. А пасля клікаў, калі нашы ўваліліся, Іцкавічаў пабіць і ісці да князя са скаргай і ўсіх зваў на новы пагром, бо ўсё адно войска прыйдзе.

Каршук (важна). Я думаю, ён праста хацеў, каб скула хутчэй: наспела. Разважаў па-дзяржаўнаму.

Кат (ціха, але князь пачуў). Хто яго ведае, чаго ён хацеў. I чым разважаў.

Радзівіл. Н-на. Па-па-пазіцыя стойкая.

Каршук. Але тут ён да канца стаў наш. Калі выступіў супраць асвячэння зброі, бо ведаў, чым гэта царкве пахне. І Данавану хацеў памагчы ўцячы.

Антох. Але як убачыў, што не выйдзе, — выдаў. Усім свой.

Радзівіл. Да-Да-Данавана варта было выдаць. Як па-па-пачаў дзя-дзяўкаць мне пра гонар,

Пястжэцкі. І тут ён нам бясцэнна дапамог. Цялецкі, кажы...

Цялецкі. Я не ведаў, што ў горадзе за шум, каго б'юць. Пайшоў лазутчыкам.

Сам. Бо на каго спадзявацца?! Нарваўся на яго. Я яму льготы рабіў, і ён па добраі памяці мне сказаў, каб я чакаў на пэўным месцы, а ен, як даведаецца... І пасля ён перадаў мне асабіста, што ідуць на штурм. І я паспеў паставіць пушкароў. І — на той выпадак, калі ўварвучча ў замак,— частку пушак завалачы ў палац, каб біць з вакон. Ну, разгром. Лёгка было. Ён даў нам на гэта амаль гадзіну.

Антох. А нам гэта каштавала сотні забітых, пяцісот зраненых, сямідзесяці сямі закатаваных у палоне. Шэсцьсот семдзесят сем разоў Іуда. Хлопцы, плачу разам з усёй сумленнай службай божай крывавымі слязьмі.

Цялецкі. Я абязаў яму плату, але ён сказаў, што пасля.

Поп. Ну — плата платай. Можна і плату. Але я не за плату. Я...

Радзівіл. Угм... Ві-вір інацэнцісімус і-ідэмквэ дакцісімус... Най-найсумленны і ў то-той жа час най-найадукаваны чалавек. І-ідэаліст. А х, як жа ва-ва-вакол м-м-мяне шмат ідэалістаў. У-у-у-усе.

Ніхто не зайважае нядобрата, нават злавеснага ў ягоным тоне, і таму Цялецкі шпарьшь далей.

Цялецкі. І ён тады папярэдзіў мяне, што ў выпадку няўдачи іхні збор пад Царкавішчам.

Каршук. Ды як яно ўрэшце, Царкавішча ці Царкавішчы?!

Пястжэцкі. А ляд яго ведае. Ці не ўсё адно, калі я іх там заспеў знянацку з ягонай дапамогай?

Радзівіл. Ну так, зноў з ягонай.

Цялецкі. І ён шкураю рызыкаў, пайшоў пад Царкавішчы, каб далей нам служыць. І там, мяне ў стан правеўшы, папярэдзіў аб Воўчым Яры, якім нам можна прайсці да сэрца іхняй абароны. І каравул мы знялі. І ён, каб Ілья Карпач трывогу зарана не ўзняў, аглушыў яго і даў нам час прайсці. І мы ахнулі па іх з пушак і нечакана.

Карпач. І нам гэта — дзве сотні забітых на месцы, шмат параненых і сто семдзесят шэсць тых, што ў палон. А многіх “браты” выдалі пасля. Колькі забітых!

Вецер (ціха). І Надзей.

Пёкур. Спрытны мужык.

Кат (ціха). Аж надта.

Пястжэцкі. І ўсё сам. Каб не ён — ой скрутна б нам было.

Радзівіл. Значыць, каб не ён. Здорава... (Вельмі журботна.) Ну-у (паглядзеўшы на Ветра), гэтага падарунка я табе не магу не даць... Гм... Мая сіла нішто, каб не здрада. Ну так. Я немец па сваёй ахвоце, капрзыу, перакананні — і пляваў я на палякаў і свой народ. Я паляк па выхаванні — я і пля-пля-пляваў на свой на-народ. А-а-а-але апо-по-апошняй кропляй сваёй беларускай крыві я по-помню правіла свайго народа. Здраду прымаюць, а здрадніка вешаюць. Вазьміце яго. Рабрынай на крук.

Пястжэцкі. Княжа?! Чаму??

Радзівіл. А яны ўсе ці ве-ве-ведаеце, думаюць, што здрада ду-ду жа выгаднае рамяство. А здрада рамяство яшчэ й дужа небяспечнае.

Поп. Ды за што? Што я такое? (Паверыў.) Княжа! Кня-а-а-ажа! “Памяні, госпадзі, цара Давіда і ўсю рахманасць яго”. Ай! А-а-а-ай! Княжа, залаценькі, ручкі... ножкі... Я Надзею... Я Вашчылу параніў.

Радзівіл (вязням). Пацешцесь перад смерцю, бо літасці маёй вам не будзе.

Поп (лямантуе). А-а-а! Княжа! Княжа! (Страшна.) З глыбіні пекла клічу! (І раптам выпрастаўся.) Хаця якім коштам апраўдаща хочаш? Маёй шкурай?! Шкада мне, шкада. Цьху на цябе, гліста! Шка-да-а.

Папа выцягнулі.

Радзівіл. А па гэ-гэтых ту-тут зараз — чын пахавання. Жывым — экценню па мёртвых. Папоў! Усе туды! Цялецкі! Каб да адчаю давесці, каб трэсліся ад жаху! Тут! Яшчэ жывых! І ўставайце. Збірайцесь.

Пайшоў з астатнімі аксамітнікамі. Антох падымае людзей і ў страшным маўчанні спрабуе пастроіць іх, і гэта яму сяк-так удаецца. Тых, хто падае, зламаны катаваннямі, трymаюць пад рукі. І тут далятаюць звонку змрочныя галасы пахавальнага чыну.

ЭКЦЕННЯ АБ ПАМЕРЛЫХ⁵.

“Злітуйся з нас, Божа, па вялікай літасці Тваёй, малімціся, пачуй нас І памілуй.

Яшчэ молімся пра ўспакаенне душ заснулья (усопшых) рабоў Божых... (*Тыя, каго ўспамінаюць, ускідваюць галовы або апускаюць іх.*) Івана... Васіля... Лаўрэна... Пакі Васіля... Анцівона... *Поп Антох хрысціцца.* Навума... Захарыі... Хвёдара... Восіпа... Кузьмы... Курылы... Атрохіма... Пакі Кузьмы... Ігната... Міхайлы... Пракопа... І пакі і пакі дваіх Васілёў і шасцёх Іванаў і о ежэ прасціціся ім усякаму граху вольнаму ж і нявольнаму, яка да пан Бог учыніць, душы іхнія там, дзе праведныя ўспакаяюцца”.

Антох. Хадзем, людзі. Гэты чалавек жадае арабіць усё, каб давесці нас да адчаю.

Лаўрэн. Страшна.

Нехта ў натоўпе заплакаў.

Антох (уздыхнуў). Страшна. Але для радзімы нашай разадранай, для нас, пашматаных і з мустаных, — суцяшэнне,

Вядуць экценню галасы:

“Літасці Божыя, царства нябеснага і пакідання грахоў іх, у Хрыста, бессмяротнага Цара і Бога нашага просім. Яка Ты ёсць уваскрасеніе і жывот і спакон заснульных (усопшых) раб Тваіх, Хрысце, Божа наш і Тебе славу ўсылаем са безначальным Твайм Айцом і Прасвятым і добрым і жыватворным Твайм Духам, ныня і прыснам і ў вякі вякоў. Аман”.

⁵ Экценню спяваюць таксама па-беларуску, а не па-стараславянску, бо тут — сцэна і трэба, каб разумелі. Калі мелодыя экценні (тая, што ёсць) не падыходзіць — трэба падправіць тэкст або прыдумаць новую — і лепшую — музыку. Каб трэслася сэрца і мароз па скуры.

Антох. Пяюць. Просяць, каб дараваў нам усякае саграшэнне, вольнае і нявольнае. Каб убачылі мы святло боскай любові, — мы, усім на свеце пазбаўленыя яе, — а ўсе, што застаюцца на зямлі, атрымалі суцяшэнне. Ідзем, няsem ім святло.

Усе ідуць да сходаў. Антох ціха і вагома кажа ў натоўп.

Гэта князю адпяванне будзе страшнае. Бо не зрабіў ён нічога добра га на зямлі. То хай ён слухае. И вы там слухайце, наверсе. Разлічвалі вы, мучыцелі, на іншае, а тут... тут заспакаенне. Цярзанні спыняцца, муки скончацца. Яны — не вечныя... Не вечныя.

Карціна IX

26 лютага 1744 года. Плошча перад замкам. Налева і направа будынкі з галерэямі, на якія вядуць сходы. Між будынкаў каменны мур. У левым доме — дзвёры ў сутарэнне. Ля правага дома, у муры, дзвёры, якія вядуць на арэну. Такім чынам, асуджаныя павінны прыйсці сцэну злева направа, каб трапіць тымі дзвярыма на месца пакарання смерцю.

З-за мура відаць верхавіны дрэў і вярхі шыбеніц.

На галерэі і сходах ля левага дома — народ. У натоўпе Яўхім Хмыз, Магда, Ілья Карпач, Агна Вешэр, пісар Бачко. На больш багатай галерэі справа — члены суда, Радзівіл, Каршук, Цялецкі і іншыя. Грай крумкачоў і варон. Павялі з сутарэння асуджаных. Вядуць Капітан Аддзялу Гран Мушкецёраў і Пястжэцкі з салдатамі.

Капітан (паказвае Лаўрэну). Глядзець. Унь на дрэве, на круку, вісіць поп Бяссовіц. Хе-хе, дэр Бірнбаўм... Як і-груша. И вашым так.

Лаўрэн. Во каб гэта на кожным беларускім дрэве ды па такім хрукце.

Карпач. Ты што народ ганьбіш? Нібы ў нас на кожнае наша дрэва па гэткай сволачы хопіць.

Лаўрэн. Суседзям у арэнду аддамо. Для іхніх.

Антох. Чым табе дрэвы беларускія правініліся?

Лаўрэн. Нічога. Дзеля такога свята адзін дзень пацерпяць.

Антох. Не, не дам паскудзіць гэтай навалачы й дыму ад нашых дрэў.

Радзівіл (спакойна). Кончыць. Мы яму пакажам і дрэвы і дым ад іх. Чытай, Цялецкі.

Цялецкі (чытае). Злаўмыснага і злашкоднага папа А нцівоха — Антоха — Крапілу і яшчэ некалькіх такіх самых (а спіс па імёнах — тут)...

Капітан. Сіла на нашым баку,

Антох. Угу. Гэта ж закон. Мудры мацуе свой дух, а дурань — цела. А што яму застаеща рабіць? Дай слухаць.

Цялецкі. ...Пасадзіць у коміны, а печкі знізу запаліць дзеля павольнага ўдушэння.

Антох. Нішто. Гэта свой дым. А вось якім дымам вы ў пекле дыхаць будзеце, бажавольцы, баўбешкі, анцы пары, вашапрудзіны, хракі дурныя?! Канарэзы, падхлебнікі сабачыя, зачухі, дрынды.

Пёкур. І тут пад табою жар будзе. І ў пекле.

Антох. Не ўбаюся, недаедак блышины, капусцяная галава, пустамол і пустасвят. Хай пекла. Рэшткамі свайго жару з табой падзялюся. Яго хопіць, каб і князя з усёй світай засмажыць.

Капітан. І гэта поп? Лаецца, як брудны кароф.

Антох. Сам ты кабыл тоўсты. Мушкецёраў голадам морыш. Яны як лучынкі, а ты — тоўсты кабыл.

Радзівіл дае знак, варта набліжаецца да Антоха.

Чакай!.. Васка, не сумуй душою. Не плач. Грэх твой страшны ў смяротны гэты час здымую. Людзі, чысты ён у вашых вачах! (Ціха.) Памры годна — будзеш з богам, п'янюга ты мой родны, гуляка, прапойца ты мой бесшабашны... Лапы брудныя прэч!

Ідзе. І тут зароўла аднекуль дуда: “Тапчыце зямлю, легіёны божыя”.

Князь! Мардун, дурань маляваны, рапуха аблезлая... п'яная карова! Дымам пайду ў роднае неба. Да бога! І вымалю ў яго праклён на ўсе ваши галовы. (Яго валакуць.) Хлопцы! Хлопчыкі! Благаслаўляю вас, так вашу! Благаслаўляю вас!

Яго вывелі.

Пёкур. Княжа, гэты тэатр можа абысціся дорага.

Радзівіл. Тэатр? Ну так. Такі тэатр, каб нашчадкі іхня пра-пра-праз трыста год здрягнуліся. Калі яны бу-будуць, на-на-нашчадкі.

Пёкур. Будуць. Памылка, па-мойму. Не туды відовішча.

Радзівіл. Чытай, Цялецкі.

Цялецкі. Акрамя тых, каго біць бізу ном і адрэзаць па адным вуху, памочнікаў галавароў паўстання — а лікам іх трынаццаць, аднаму, сыну Стэсч Бачко, сакратару бунту, адрэзаць абодва вухі і на лобе выпаліць шыбеніцу.

Каршук. Каб ведалі... вось чыя рука пісала.

Цялецкі. Івана Дакуку, Захарку Сямашку, Іванішку з Баранкова — а ўсяго тры галавы — на шыбеніцу. Сямёна Варону, Ігната Мадунёнка, Івана Крывулу ды Івана Галёнку — абезгаловіць. Мікіту з Бараўкоў, Івана Труса, Навума Буяна, Васіля Пушчаёнка ды Васку Косціка — жывымі на вострую палю.

Радзівіл. Рэшту таксама было асудзілі на кол. Але па асабістай просьбе — некаторых з іх, а менавіта: Івана Карпача, Васіля Ветра, Лаўрэна Каўбасу...

Васка. Князъ, прыпомні...

Радзівіл. ...І Васку Ветра, зашыўшы ў мядзведжыя пкуры, разарваць на плошчы сабакамі.

Цялецкі. На галоўнай плошчы.

Каршук. На галоўнай плошчы? Зашмат ім, злодзеям, гонару.

Радзівіл. Унь там. За мурам. Як усіх.

Варта вядзе чацвёрку назад у сутарэнне.

Магда. Лаўрэн! Я з табой, хадзяка мой кахраны, трыву хлей ты мой, лында, бадзяга ты мой няшчасны.

Лаўрэн. Магдачка! У цёк я ўсё ж ад цябе. Нішто, на тым свеце сустрэнемся. А там нам лаяцца не дадуць. Там строга. І нам добра будзе. А вы, панове, скажыце гэта сваім бабам, бо ў вас не бабы, а кожная — качарга старога лесу.

Іх вывелі/ Пястжэцкі з вартай вяде і астатніх у дзвёры, што ў муры.

Пястжэцкі. Не спяшайцесь, мілыя, паспееце на шыбеніцу.

Каршук (Пёкуру). Ведаеш, што Данаван сказаў князю, калі яго выгналі? “Яны навучылі мяне, што ёсць людзі, якія не ўсё на зямлі з жэрлі. А вы хочаце мець болей, чым заслужылі. І гэта вам хай дзякуе свет за ўсе войны, ганьбу і зло”.

Пёкур. Дурань. Набраўся ад іх, як сучка блох... Але гэтыя і сапраўды лічаць за лепшае быць пакрыўджанымі, чым самім крыўдзіць.

Каршук. І вось таму трэба кідаць гэтых народ, бо з гэтай прычыны ён ме жыхар на зямлі.

Пёкур. Хто ведае, хто не жыхар на зямлі? Магутныя магнаты або сініца, што села на мачгу Ноевага каўчэга? Хто ведае?

Каршук. За што ж вам плоцяць, калі вы не ведаецце?

Пёкур. Нам плоцяць за тое, што мы ведаем. Бо каб начальным людзям плацілі за ўсё тое, чаго яны не ведаюць, — золата б на зямлі і ў сусвеце ў бога не хапіла б... Я гляджу на іх і, ненавідзячы, пачынаю сумнявацца, што ім канец.

Каршук. Але чаму?

Пёкур. У іх ёсць нешта галоўнае. Яны жывуць сярод звяроў. І дасягнулі, не пабаюся сказаць, таго, што неяк — хай не заўсёды — ужываюцца з імі. Пустэльнікі сярод ваўкоў.

Каршук (раззлаваўшыся). Калі яны такія ўжо святыя — хай ідуць у нашы высокія замкі і манастыры і паспрабуюць ужыцца з нашым братам, каб не ўкусіў ніводны сабака.

Пёкур. Таму і палім... Калі хочам жыць.

Асуджаных вывелі за мур.

Радзівіл. Ну што яны, капитан?

Капітан. Цялецкі! Тоўсты кабыл? (Ціха.) А добра: “тоўсты кабыл”.

З сутарэння павольна ідзе шэсць: чацвёра ў шкурах. Толькі маскі-морды яшчэ не апушчаны на твары.

Радзівіл. Пра гэтых не пішы, што ў шкурах. Выкраслі наконт шкураў. Усё ж недзе там лічаць, што мы Еўропа.

Цялецкі. Ваша... Заўсёды ж знойду цца сведкі

Радзівіл. Нічога, заўсёды знойду цца і в-в-вуч-чоныя, якія: “Раз у дакументе няма — значыць, не было”. Мы з табою ім свечку павінны ставіць. Абаронцы. У азадак за нас улезуць.

Бачко (сам себе). Запішу я. Я запішу. І няхай не павераць, няхай нейкі крот скажа: байка, дакументаў няма. Гэта не байка, тое, што помніць народ. А вы можаце дзе хочаце ўжыць тыя паперы. Памяць жыве.

Радзівіл. Развітвайцеся.

Агна (спускаючыся да Васіля). Бывай... Я ўсё ж не буду цалаваць цябе... А раптам дзіва...

Вецер (ціха). Маці, мінуў такі час. Не трэба. Я ўсё зразумеў, маці. Я толькі раблю выгляд, каб не заламаўся хтось іншы. Я нават без гэтых падпорак даўно ўжо жыву без страху. Без яго і памру. Цяпер жа мне ўсе адно, і дзіва не будзе. Ну...

Кідаюцца адно да аднаго.

Агна (ціха). Ідзі. Я ведаю, што ты не Вецер. Я ведаю, што ты ўраган... А цяпер глядзі на мяне.

Ідзе па сходах на панскую галерзю. У яе выгляд не тое захоплены ад радасці, не тое апанаваны адчаем.

Злітуйцесь з яго, злітуйцесь з іх. (Цалуе рукі ўсім, акрамя Радзівіла.) Паночки. Паночки. Вось бог пацле лёгкую смерць таму, каго я пацалую. (Цалуе Пястжэцкага.) Даруе табе жорсткасць і дасць табе лёгкую смерць. (Цалуе ў рукі і вусны Каршука.) Даруе ліхое кіраванне і дасць лёгкую смерць. (Цалуе Цялецкага.)

Карпач. Апамятайся! Праклянем!

Лаўрэн. Маці, што ты робіш?!

Вецер. Змоўч. Ціха. Яна ведае, што робіць.

Агна (цалуе рукі ў Пёкура). Даруе табе, што ўсё-усё разумееш і аднак робіш паскудствы, тваю подласць... І дасць табе лёгкую смерць. (Хоча пацалаваць руку кату.)

Кат (у жаху). Што ты робіш, жанчына?! М не?!

Агна. Не буду. Ты лепшы за іх усіх. Ты сумленны кат... І табе я таксама не буду цалаваць руку, князь Геранім-Фларыян. Не было б цябе — не было б і іх. Бог не дасць табе лёгкай смерці.

Радзівіл (прыняў зухватую паставу). А я што казаў? Аблізала ўсіх. Няма меры іхній нізасці. Пайшла преч.

Агна пры поўным маўчанні спускаецца і ідзе да левых сходаў, дзе ўжо стаіць Магда.

Вецер (са шкадобай). А ты ніч-чога не зразумеў, князь Геранім-Фларыян Радзівіл. Ясна ж. Разумны заўсёды распазнае дурня, бо сам калісь быў такі. А дурань ніколі не ўгадае разумнага, бо ім не быў... і не будзе. Ты яшчэ і зараз нічога не зразумеў.

Магда (Агне, ціха). Затое я цяпер усё зразумела. Так? Так? Дай і я пацалую цябе, гаротная ты мая, бедная ты мая маці ўрагану. (Цалуе Агну.) Вось цяпер мы сёстры, маці ўрагану.

Васка (яго вядуць паўз Агну). Людзі. Зямля... Маці. Даруй мне, п'янаму, даруй акаяннаму!

Агна (абдымае яго). Ідзі. Усе даруюць табе.

Вывелі. Цяпер чарга Лаўрэну.

Лаўрэн (князю). Ты здохнеш, князь. За сённяшні дзень.

Капітан. Гэта чаму?

Лаўрэн. Бо дурань. (Князю.) Добра, калі ворагі — людзі з вялікім розумам.

Разумны сто разоў падумае, перш чым учыніць паскудства і зло. А дурань што захоча, то й зробіць на злом галавы. Як ты, княжа... Бывай, Магда (ідзе прытанцоўваючы).

Гэх...

Мая дзеўка добра йдзець:

Круціць задам, як мядзведзь.

Ах, каб мяне халера з-пад цёмнай хмары. Магда, я маўчаў! Магда, душа мая з табой!

Магда (крычыць). І мая!.. І мая!..

Вывелі Лаўрэна.

Бывай, цециярук ты мой пышны. Бывай.

Карпач. Мая чарга, княаь. Хаця? Які ты князь? Нясвіжскія — гэта князі.

Шырокія ў зле і дабрыні, А ты — кур'ян, курыца, што пеўнем крычыць. Хамут!

Радзівіл (здзекліва). Адно мне шкада, Карпач, нятанна мне вашае здыхла выйдзе.

Гэга ж аж чатыры такія шкуры ўшчэнт, у дробныя шматкі.

Карпач. Ты, князь, дарма ганарышся ашчаднасцю і скунасцю. Ты самы шчодры ў свецце. Бо ты здохнеш без дзяцей, а гроши — усе! — пакінеш братам, якіх ненавідзіш. Ворагам. І яны будунь смяяцца ў жэрці твой набытак.

Цялецкі. Пястжэцкі, ды вядзі ты яго. До!

Вецер. І праўда, досыць камедыі. Не атрымалася твая кумедзь, княжа. І не атрымаеца. Ты не бог. Бацыка Антох сказаў бы, што ты чорт смалены з бурага балота,

Лаўрэн — што ты шатанская сіла. Карпач — што ты паршук і шкарадзь. А я табе скажу, што ты й на чорта рылам не выйшаў, Чучала ты. Асклізлы шыцік, чарвяк з дзярма.

Ідзе да дзвярэй.

Гэтая — яны здохнуць, людзі! А за намі... за намі святло нябёсаў. Даруй мне, люд, калі чым саграшыў табе. Дзякуй табе, маці Агна.

Апусціўшы маску, Вецер пераступіў парог.

Радзівіл (з клёкатам у горле). Вядзі сабак, кат.

Кат. Княжа (распластаўся на зямлі). Княжа, не смею.

Радзівіл. Я сказаў. Ведаеш, чым пахне?

Кат. А хаця і самога да іх. Не смею.

Радзівіл. Капітан.

Капітан (дастасе шпагу). Магу засячы і не міргнун.

Радзівіл. Ну.

Капітан. Я ўсё ж воін, а не псанар.

Радзівіл. Пястжэцкі, ідзі аддай загад псярам. А то ў гэ-гэ-гэтых псяроў кішкі слабыя.

Той пайшоў. Праа некаторы час за мурам сабачы брах.

Цялецкі. Што буйвалы. Адзін пес лоб у лоб мядзведзя бярэ.

Пёкур. А тут іх дваццаць на чатырох.

Радзівіл (нервова). Ды-ды-ды што, урэшце, цягнуць? Пястжэцкі!

Пястжэцкі падымаецца на галерэю.

Што там?

Пястжэцкі. Муляюща псяры.

Радзівіл. Спушчай, іначай усіх на кол!

Бачко. Людзі! Сведчыце ўсе, калі каму казаць будзеце. Князь наш зараз абмочыцца са страху.

Ілья. Сынкі! Трымайцесь! Яны свой агонь самі замочуць.

Каршук. Жолнежы, узяць!

Радзівіл. Гэта той, гэта пасол! Варта!

Варта ідзе да левых сходаў, і ў гэты момант шалёны брэх і рык зграі.

Магда. Пусцілі! Пусці-і-ілі! Пусцілі сабак!

Варта спынілася. Агульнае замяшанне, спалоханы енк, стогны, лямант адчаю і плач сярод людзей. Брах за мурам. Гучныя, перападам, басы: “Бам-бам! Там-бам!”

Радзівіл. Дзе яны?

Цялецкі. Няма.

Бачко, Іль і Хмыза сапраўды няма. Стаяць толькі, як скамяньелыя, Магда і Агна. А за мурам нястрымнае гаўканне, хрыпенне, брэх, віск, рык, клёкат праз забітыха поўсюду пашчы. І ачумелае, шалёнае гырканне неўтаймаванай бойкі, нібы дзве ваўчыныя гайні б'юцца не на жывот, а на смерць. І не звычайныя ваўкі, а казачныя, жалезныя.

Радзівіл. Вось яны, псы мае. Душы іх, ірві, шматай!

Магда. Б'юцца. Б'юцца! Псу хрыбет зламалі. Другому. Упаў нехта. Яшчэ два сабакі... Нехта другі ўпаў.

Сладастраснае, хцівае гырканне.

Пятага пса забіў нехта... Сёмага... Божа, нашто доўжыць муки?!

Радзівіл. Дзесяты пёс. Яны мне перакалечачь зграю. А-а, адольваюць. Хапай іх!

Ірві!

Жалезны брэх.

Як той жалезны воўк, які прарочыў узнікненне радзімы!

Пёкур (ціха). Жалезны воўк, які мабыць, прарочыць развал радзімы.

Пястжэцкі. Адзін застаўся. Цікава, хто гэта?

Капітан. Дас іст мір айнерляй. Аднолькава. Паўсюль у свеце такая... такая (узняў палец) айнзам-кайт. Самота.

Каршук. Вецер самотны.

Кат. Самотны Вецер.

Страшны сабачы рык.

Радзівіл. Узяў!

Голас Ветра. Клічу на страшны суд! Клі... (Голас абарваўся.)

Радзівіл. Скончана.

Пёкур. Усё скончана.

Маўчанне. Усе стаяць, нібы ашаломленыя тым, што нарабілі.

Агна (ціха). Колькі мёртвых. Я забіла яго, Магда.

Магда. Ну, не плач, не плач.

Ціха плачуць адна ў адной на плячы.

Магда. Саба-акі.

Задаволены, залівісты брэх і бурчанне сабак за мурам.

Бывай, Лаўрэн. Я не абяцаю табе вернасці. Наадварот, я буду... з кім напрапалую. Толькі не з добрымі. Я... унь з такімі, як тыя. Калі некаму, крый божа, сёння паshanцуе выслізнуць. Ты даруй мне гэта, Лаў-рэн. Гэта будзе мая мядзведжая шкура. Не твая, славутая ды грымучая, а мая, ганебная. Ну ды ўсё адно. Ты ім так прости не сыдзеш з рук. Даруй мне, Лаўрэн.

Усе на галерэі стаяць як прыбтыя, хаваючы вочы аднінадцатага.

Радзівіл. Усё.

І тады Агна выпрасталася і рушыла да “панскіх” сходаў.

Агна. Не. Яшчэ не ўсё. Слухайце, вы. (Яна гаворыць наступнае звычайнім голасам, але з такой стрыманай сілай, што ўсе нібы слупянеюць ад беспрычыннага пакуль што жаху.) Я прайду праз вас, як вогненны нож праз масла. (Варце.) З дарогі.

Смерць ідзе. (Ціха.) Князь. Чуеш? Напярэдадні паўстання я паслала Ветра ў нару да пракожанага, і ён там вячэраў з ім.

Радзівіл. На-на-нашто?

Агна. Кепска ведала яго. Баялася ягонай слабасці, калі будзе па-ранейшаму любіць жыццё. Я памылялася ў ім, дурная. Спачатку ён не ведаў, ён не мог захварэць так хутка. І я не казала яму, не магла сказаць, бо ён плакаў бы, што не пашкадаваў жонку. А калі б сказала, радаваўся б, што ў яе была лёгкая смерць. А смерці нельга радавацца. І смерць не бывае лёгкай. Я не сказала, дурная...

Радзівіл. ...Ён па-падаў мне руку.

Агна. ...Але ён здагадаўся сам. Думаю, што да таго, як падаў табе руку. Ён не падлюга, мой хлопчык, ён не такі, як ты... І ён не захварэў тады. У яго не было на скуры чырвоных плям, што знікаюць, калі націнеш пальцам. А пасля з'яўляюцца белыя...

Радзівіл (справіўся і кажа наступнае з іроніяй). Ну так, яму пашанцавала.

Агна. Святкуеце? У вас не будзе свята. Ну так, яму пашанцавала. Вам не пашанцавала.

Радзівіл. Чаму?

Агна. Ён не захварэў. Затое я. Я ўсе гады насіла таму пракажонаму ежу, а апошнія месяцы дакранала да яго і — чым жа ён вінен, што адзін? — я закрыла яму вочы, апускаючы ў магілу. Сын не мог яшчэ захварэць. Затое я (раздзірае на плячы сарочку)... Бачыце белую пляму? Як матыль... Праказа... Белы матыль смерці... Ён, Васіль, не атрымаў хваробы. Хвароба — гэта маё. А цяпер і вона. Ну так, я ж ablіzala ўсе ваши руکі, як прыніжаная валачашчая сука. І ты, князь, яшчэ казаў, што няма меры нашай нізасці. (І завыла.) Ну так, я сука. У мяне аднялі майго шчанюка.

Напятае маўчанне, і раптам галерэя ўзвыла. Усе шарахнуліся ад Агны. І застаўся ля парэнчаў адзін князь, а астатнія кішаць за ім, а над галовамі стаяць несамавітае, жывельнае выццё і рык: “Дыму!”, “Жару!”, “Абпячы рукі!”, “Запаліць!”, “Гарэлкі!” “Спрытусы сюды!”. З'яўляецца бачонак са спрытусам, і яго вырываюць адзін у аднаго з рук, лъюць на руکі, у рот, ablіvaюцца, б'юцца за струмень.

Пёкур. Спыніце віск... Сорамна.

Але віск і выццё гучаць і далей у гэтай штурханіне звар'яцелых.

Агна. І сука ашалела. І перакусала вас усіх. Чаго вы шарахаецца? Чаго кідаецца? Позна. (Яна гаворыць з ледзяным спакоем.) Ну так, ваша смерць не будзе

такая хуткая, як у яго. І яна будзе лягчэйшая,. я вам не хлусіла, я праўду казала. Праказа ж не баліць. Проста у вас будзе адгніваць аблічча, нос, вушки, шчокі. Пальцы рук не будуць адчуваць болю — як ён адчуваў — і нават апёкаў — як балелі яны яму. А пасля, паступова, адгніюць і яны. А пасля ногі і іншае. Вы зажыва згнілі душою — цяпер згніеце і целам.

Усе прыкіпелі да месца, як саляныя слупы.

Вузлаватая праказа цягнецца дзевяць год. Гладкая — васемнаццаць. Я не скажу вам, якая яна ў вас. Бо нават той, каму паshanцавала не заразіцца зараз, будзе дзевяць, а то васемнаццаць год чакаць лянівай смерці. І ў кожную хвіліну дрыжаць ад жаху. Будзе засынаць і прачынацца з думкай аб ёй. І кожную раницу першая думка будзе: “Божа, вось няўжо сёння... Бо-о-о-ожа, ратуй. Вось... Вось здаецца... Вось-вось...” А людзі і ўласныя дзеци будуць цурацца вас. Не, я не назапасіла вам лёгкай смерці. Будзь спакойны, сынок. (Узвысіла голас.) Яны памруць. Яны — памерлі ўжо.

Цяпер яны твар у твар, як на двабоі: яна і Радзівіл.

Не торгайся, князь. Сука не лізала цябе. Табе будзе горш. Я ж акрамя ўсяго і ведзьма, прарочыца — ты не ведаў? Табе будзе нават горш за іх. Богам і зямлёй сваёй клянуся, што ўсё гэта збудзеца. Вось што будзе з табой. Адна жонка, з Сапегаў, ужо ўцякла ад цябе. Жанчыны любяць тыранаў, але толькі не скупых, не халодных і не нудных, як свіная чума. У цячэ і другая. І трэцяя. І ўсе — з вялікаю ганьбай для цябе, напладзіўшы табе сотні ворагаў. Ты будзеш пасмешышчам нават у вачах бяссільных і садамітаў. І ні ад адной бабы ў цябе не будзе дзяцей, бо бог пракляне чэрава кожнай жанчыны на час, калі яна з табой. Не ведаю, ці хопіць у цябе сілы абгадзіцца ў чацвёрты раз?! І нішто з таго, што ты задумаў, не споўніцца. І ўсе будуць бегчы ад цябе, як бягуць з дома — нават калі дом гэты замак — пацу кі ад пацу ка, якога злавілі, вымазалі дзёгцем і выпусцілі. І ты будзеш блукаць адзін бясконцымі замкавымі калідорамі і сутарэннямі, дзе шкілеты замучаных, і ніхто не падасць вады. Блукаць і смярдзец пры святле месяца. І ніводнай роднай душы... А мой хлопчык загінуў страшна, але сярод родных і любоўных. Бо мой хлопчык — Чалавек, а ты — пацу ка.

Радзівіл (амаль непрытомна). У-у-узы-аць!

Усе муляюцца ў страху.

Ды няўжо... ды няўжо ніхто?

Агна (кладучы руку на грудзі). Сустрэчы з табою... шукаць стану... Сэрца... яно такое вялікае...

Падае пакольна, як падсечанае дрэва.

Вялікае.

Мёртвая цішыня. І толькі потым далятае аднекуль, як з таго свету, трубны голас ці то Ільі, ці то Дудара.

Голас. Маці. Пачуй нас. Не чуеш? Маці ветру. Маці ўрагану! Чорта яны нас узялі! Чорта лысага яны ўзялі і возьмуць нас!

Заслона